

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ФАРГОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Кўлёзма ҳуқуқида
УДК: 947 +2

УМИДЖОН УСМОНЖОН ЎҒЛИ ТОЖИБОЕВ

**Туркистон АССР Ҳукуматининг ислом эътиқоди ва
уламоларига доир сиёсати (1918-1924-йиллар)**

(мутахассислик: 5A 120301 – Ўзбекистон тарихи)

Магистр академик даражасини олиш учун

д ис с е р т а ц и я с и

Иш кўрилди ва ҳимояга тавсия етилди

Илмий раҳбар:

Тарих қефедрасининг мудири

_____ тарих фанлари номзоди,

_____ т.ф.н. **С.Мирсаатова**

доцент **А.Салмонов**

“ ____ ” 20 ____ й.

“ ____ ” 20 ____ й.

Фарғона-2016

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги

Фарғона давлат университети

Магистратура бўлими.

Йўналиш: Тарих

Ўқув йили: 2014-2016

Магистратура талабаси: У.Тожибоев

Илмий раҳбар: А.Салмонов

Мутахассислик: Ўзбекистон тарихи

МАГИСТРИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АННОТАЦИЯСИ

Таянч (энг муҳим) сўзлар: миллий маданият, миллий маориф, мадраса, эски мактаб, масжид, қориҳона, ҳожиҳона, янги усул мактаблари, экспроприация, национализация, “Мактаблар ислоҳоти”, “Мадрасалар ислоҳоти”, Маориф халқ комиссарлиги, Миллатлар халқ комиссарлиги, Бош вақф бошқармаси, мустамлакачилик сиёсати.

Тадқиқот обьекти: XX асрнинг 20-30 йиллари оралиғида бўлган даврий чегарада Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг ислом муассаса ва уламоларга доир юритган сиёсати ва унинг салбий оқибатлари тадқиқот обьекти сифатида танлаб олинган.

Ишнинг мақсади: Тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад архив хужжатлари, манбавий тарихий далилларга таянган холда XX асрнинг 20-йилларида Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг диний масалада олиб борган сиёсатининг асл моҳиятини очиб бериш ҳамда таҳлил қилиш, унинг салбий оқибатларини кўрсатиб беришдан иборат.

Тадқиқот усуллари: Мавзуни ёритиш жараёнида социал воқеликни билиш ва ўрганишнинг диалектик методи, унинг илмийлик, холислик, тарихийлик тамойилларига таянилди.

Олинган натижалар ва уларнинг янгилиги: Ўзбек давлатчилигининг тарихий ва маънавий асосларини мустахкамлашда ислом дини ва диний қадриятлар муҳим аҳамиятга молик эканлиги моҳиятидан келиб чиқиб, Туркистон АССРдаги мусулмон диний муассаса ва ташкилотларига доир совет ҳокимиятининг кескин сиёсати сабаб ва оқибатлари тадқиқ қилинди.

Фарғона вилоят давлат архивидан фойдаланилган фондлар манбалари мавзуга доир илк бор муомалага киритилиб, Туркистон АССР хукуматининг ислом эътиқоди ва уламолар фаолиятига доир зўрлик, инсон ҳуқуқларининг поймол қилиниши воқеликлари ҳаққоний тарзда тахлил қилиб берилди.

Амалий аҳамияти: Тадқиқотда Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг ислом эътиқоди ва уламолар фаолияти, шунингдек эски усул мактаблари ва мадрасаларининг ислоҳ қилиниши, уларнинг советлаштирилиши ҳамда тутатилиши кенг қамровли тарзда ёритилди.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: тадқиқотнинг асосий натижалари ва ғоялари диссертант томонидан чоп этилган илмий мақола ҳамда илмий анжуманлардаги чиқишлиарида ўз аксини топган.

Қўлланиш (фойдаланиш) соҳаси: Тадқиқотда келтирилган маълумотлар илмий асосга эга бўлиб, ундан олий ўкув юрти бакалавр йўналиши талабаларига курс иши ёзишда, маҳсус курслар ташкил қилишда, диншунослик фанида совет ҳокимияти йилларида дин ва диндорларга қарши қаратилган қонун, хужжатлар тахлилидан фойдаланиши мумкин.

Илмий раҳбар:

А. М. Салмонов

Магистратура талабаси:

У. У. Тожибоев

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
FERGHANA STATE UNIVERSITY**

Faculty: Department of Master's degree **Student of Master's degree:**

U.U.Tadjibaev

Department: History

Scientific supervisor: A.Salmonov

Academic year: 2014-2016

Speciality: 5A 120301- History of
Uzbekistan

ANNOTATION

thesis of Tadjibaev Umidjon on the scientific degree competition of Master of historical sciences on speciality 5A 120301 – History of Uzbekistan on subject “Politics of Turkistan ASSR government about Islam conviction and religious leaders (in 1918-1924 yy.)”.

Key words: national culture, public education, madrasah, machit, old school, qorikhana, expropriation, nationalization, jadid (new methodical) schools, “Madrasah reform”, “Educational reform”, National office of education, National office of nations, Management of chief waqf, colonial politics.

Object of the inquiry: there was selected political regarding Islam foundings and religious leaders and its refusing results of Soviet authority in Turkistan ASSR on 20-30 years of XX’s century.

Aim of the inquiry: the aim of studying this themeis educate political regarding of Soviet authority points on the religious in Turkistan ASSR on 20-30 years of XX’s century with archive documents and historical sources.

Method of the inquiry: dialectical method of studying, objective analysis, comparative analysis, historical, critical approach to the sources.

The achieved results and their novelty: there was explained Soviet authority points on the religious in Turkistan ASSR on 20-30 years of XX’s century. There, also used archive documents, historical sources and real analized political

regarding Islam foundings and religious leaders, its refusing results and of Turkistan ASSR authority.

Practical value: in this scientific work for the first time specially generalized political regarding Islam foundings and religious leaders. The results enrich in articles published by investigator on conferences.

Sphere of usage: results, basic deductions and statements of the dissertation can be used for generalizing scientific works, scientific-popular textbooks and manuals, providing lectures, seminars of special courses on history of Uzbekistan and historical religious studies.

Scientific supervisor:

A.Salmonov

Student of Master's degree:

U.Tadjibaev

МУНДАРИЖА

Кириш 7

I БОБ. Туркистон АССРда большевиклар ҳокимиятининг ўрнатилиши ва дастлабки йилларда ислом ташкилотларига муносабати.....22

1.1. Туркистон АССРнинг ташкил этилиши ва совет ҳокимиятининг дастлабки йилларда қабул қилган қонун ва хужжатларида ислом муассасаларига муносабати22

1.2. Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг миллий мактаб ва мадрасалар ҳамда уламолар фаолиятини назоратга олиш сиёсатининг бекарорлиги.....30

II БОБ. Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг вақф соҳасидаги сиёсати ва уларни чеклашга қаратилган чора тадбирлари.....43

2.1. Совет ҳокимияти ўрнатилган йилларда вақф мулклари хусусидаги сиёсати.....43

2.2. Совет ҳокимиятининг вақф мулклари тўғрисида қабул қилган декрет ва қарорларида чеклаш сиёсати55

III БОБ. Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг мусулмон муассасалари ва уламоларга қаратилган зўравонлик сиёсати69

3.1. Совет ҳокимиятининг руҳонийлар ва диний муассасаларга қаратилган сиёсатининг кескинлашуви сабаблари.....69

3.2. Миллий ҳудудий чегараланиш арафасида ва Туркистон АССР Ўзбекистон ССР таркибига киритилган дастлабки йилларда диний муассасалар фаолиятининг тугатилиши.....80

Холоса.....90

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати.....95

К И Р И Ш

Масаланинг долзарбилиги. XX асрнинг сўнгти ўн йиллиги Ўзбекистон тарихида янги давр бошланганлиги билан ҳарактерланади. Мустақиллик йилларида жамиятда туб бурилишга сабаб бўлувчи воқеалар содир бўлди. Жумладан, дин ва диний қадриятларга муносабат тубдан ўзгарди, ҳақиқий маънодаги виждон эркинлиги қарор топди.

Бизга маълумки, ислом дини юксак маънавият сарчашмаси ва ахлоқ мактаби хисобланади. “Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Дин бу дунёning ўткинчи экани, охиратнинг мавжудлигини эслатиб туради, одам боласини ҳушёр бўлишга, эзгулик йўлида яхши из қолдиришга ундейди. Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз, диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга доимо жиддий эътибор берилади”¹ - дея таъкидлаган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов.

Ўзбекистон фуқароларининг виждон эркинлигини кафолатлайдиган ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонун ҳисобланади. Ўзбекистон Конституциясида таъкидланганидек, “Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қиласлик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”². Шунингдек, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонунда Ўзбекистон фуқаролари динга муносабатидан қатъий назар қонун олдида тенгdirлар” – деб ёзилган.³

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати мустақилликнинг дастлабки йилларида ноқ диний ташкилотлар билан алоқаларни ўрнатди ва узвий ҳамкорликни таъминламоқда. Шу мақсадда 1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузурида Дин ишлари бўйича қўмита

¹ Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б.15.

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 8.

³ “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” (янги таҳрир). Ўзбекистоннинг Янги Конунлари. – Тошкент: Адолат, 1998. – Б. 225.

ташкил қилинди. Диний ташкилотларнинг манфаатларини давлат сиёсатида ифода этиш ушбу қўмитанинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 19 майдаги қарори билан Тошкентда Халқаро ислом тадқиқот маркази ташкил қилинди. Ушбу илмий муассаса ислом таълимоти ва фалсафасини ўрганиш, ўзбек халқини мусулмон маданияти, тарихи билан таништириш ва диний ўқув қўлланма ҳамда китоблар чоп этишдек ҳайрли вазифаларни бажармоқда.

1999 йилда Тошкентда Ўрта Осиёда ягона ҳисобланган Тошкент Ислом Университети ташкил этилиб, у ёшларга ислом тарихи ва маданиятидан олий таҳсил беришда муҳим роль ўйнай бошлади.

Ислом дунёсининг таниқли уламолари Имом ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий, Абу Мансур Мотурудий, Махмуд аз-Замаҳшарий, Бурхониддин ал-Марғиноний, Абдухолик Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Баҳовиддин Нақшбандий, Хожа Аҳрор Валий кабиларнинг юбилейлари халқаро миқёсида нишонланганлиги, Ўзбекистонда динга ва диний уламоларга муносабат тубдан ўзгарганлигини кўрсатади. Бу хусусида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “Бу буюк инсонларнинг азиз номлари, ўлмас мероси, муқаддас динимиз билан чамбарчас бофланиб кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди,”- деб такидлаган эди.⁴

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, хақли равища таъкидлаш жоизки, айнан мустақиллик даврига келиб ўзбек халқининг узоқ асрлик маънавий сарчашмаси бўлган ислом дини қадриятларини тикланиши масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Уни илмий таҳлил қилиш, совет ҳокимиютининг дахрийлиқдан иборат сиёсатининг оқибатларини очиб ташлаш масаласи танланган мавзунинг долзарблигидан далолат беради. Қадимдан ўзига хос маданият ривожланган, шаҳарлари тараққий этган, кўп сонли мадраса ва диний муассасаларига эга бўлган Туркистон ўлкасида ўзига

⁴ Каримов И. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамиз.- Том 7, - Т., Ўзбекистон, 1999. –Б.353.

хос таълим тизими мавжуд эди.

Россия империясининг Туркистонда ислом эътиқоди таянчи бўлган мадрасалар ва моддий негизи бўлмиш вақфларга нисбатан сиёсатини совет хукумати ўзига хос тарзда мафкуравий ниқоблар остида давом эттириди.

Совет хукумати диний муассасалар ва улар фаолиятини аввал чеклаш, сўнгра тугатиш сиёсатини янада чуқурроқ ва жадалроқ амалга оширишга харакат қилди. Совет хукуматининг бу соҳадаги сиёсати ўз вақтида юқори ижобий баҳоланди, дин тарихи эса соҳталашибирлиди, унга нисбатан инсон хукуқларини тахқирловчи қатағонликдан иборат сиёсат амалга оширилди.

Туркистон АССР давридаги ислом эътиқоди ва уламоларга доир совет хокимиятининг дахрийликдан иборат сиёсати яхши ўрганилмаган. Чунки собиқ совет хукумати сўнги йилларига қадар хам динни қатағонликка махкум этиш сиёсатидан воз кечмади, мана шу йўлда қилинган улкан хатоликлар мустақиллик йилларида одилона ҳақиқатни очиб бериш имкониятини бермоқда. Бу муҳим аҳамият касб этувчи мавзууни ўрганиш Ўзбекистон тарихи фанидаги ўзига хос бўшлиқни тўлдиришга ёрдам беради.

Мавзуунинг долзарблиги, энг аввало совет хукмонлиги йилларида соҳталашибирлиган ва айанчли қатағонликка махкум этилган ислом дини фаолияти тарихини янгича дунёвий ёндашув асосида ёритиб бериш ва холисона баҳолаш билан ҳам белгиланади. Юқоридаги фикрлардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, XX асрнинг биринчи чорагида Туркистонда ислом эътиқоди ва уламоларга нисбатан большевикларни олиб борган дахрийликдан иборат сиёсатини ўрганиш мавзусининг илмий аҳамиятини яққол намоён қиласи.

Тадқиқотнинг даврий чегараси. 1918 йилда совет ҳокимияти Туркистон АССРни ташкил этиш ва миллий худудий чегараланиш туфайли 1924 йилда Ўзбекистон ССРнинг ташкил топишига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Мазкур даврий чегарани белгилашнинг сабаби: совет ҳокимиятининг Туркистон АССРдаги диний сиёсати ва унинг ўзига хос

жихатларини мумкин қадар тўлароқ очиб беришдан иборатдир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Мавзу тарихшунослигига оид асарларни, илмий-тадқиқот ишларини икки гурухга бўлиш мумкин:

- 1) Совет даврида чоп этилган адабиёт, мақолалар, амалга оширилган тадқиқотлар;
- 2) Мустақиллик йилларида нашр қилинган адабиётлар ва олиб борилаётган тадқиқотлар.

Мусулмон мактаблари ва мадрасалари фаолияти, уларда уламоларнинг иш юритиши хақидаги маълумотлар, совет хокимиятининг уларга нисбатан салбий муносабатини ёритувчи дастлабки мақолалар Туркистон АССРда 1918-1924 йилларда чоп этилган газета ва журналларда эълон қилинган. Илк бор мактаб ва мадрасалар хақида 1918 йилда “Просвещение” газетасида Н.С.Мыкошин мақолалари чоп этила бошланди.⁵ Бу мақолаларда мусулмон мактаб ва мадрасалари хақида, уларнинг фаолияти тўғрисида маълумот берилган. “Наука и просвещение” деб номланган Туркистон АССРнинг Маориф халқ комиссарлиги журналида А.Шукуров, В.Билик, П.Сербовлар томонидан мактаб ва мадрасалар, уларда фаолият юритаётган уламолар хақида бир қатор мақолалар чоп этилган.⁶

Айни пайтда ушбу мақолаларда ўлкадаги мадраса ва уларда фаолият юритган уламоларнинг маҳаллий аҳоли саводини чиқаришга кўмак берганлиги асоссиз равишда инкор этилган.

Туркистон АССР мавжудлиги даврида ўзбек тилида ҳам эски мактаб, мадрасалар, қозихоналар хақида, шунингдек, улардаги мударрислар иш тартиби, вазифалари хақида дастлабки китоб ва рисолалар чоп этилган.⁷

⁵ Мыкошин Н.С. История культуры в мусулманской школе // Просвещение -1918. 10 октябрь.

⁶ Шукуров А. Мусулманские школы в Туркистане // Наука и просвещение.-Т., 1922. N:1. ,С. 34-35., Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркистане // Наука и просвещение.-Т., 1922.- N:1. ,С. 27. Сербов П.И. Общая характеристика начального образования в Туркистане // Наука и просвещение.-Т., 1922.- N:2. С. 17-21.

⁷ Рахим Ш. Ўзбек маорифининг ўтгандаги ва ҳозирги холи. Т., Туркдавнашр -1923., Сербов П.И, Никифаров А.Д. Ўзбекистонда халқ маорифи. Самарқанд-Тошкент, Ўздавнашр-1927., Адхамов А, Дин ҳам шўролар

В.Бартольднинг “Мусульманский мир” (“Мусулмон дунёси”) номли диний масалага бағишлиңган йирик тадқиқотида совет ҳокимиятининг дастлабки йиллардаги диний сиёсатининг моҳияти очиб берилган. Мазкур асарда ислом тарихи, унинг шарқ халқлари орасида тарқалиши, XX-асрнинг 20-йиллари арафасидаги диний ахволига умумий тавсиф берилган.⁸

Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилганидан сўнг, совет тузумини барқарорлаштириш жараённида диннинг моҳияти, унинг жамиятга таъсири масалалари илк бор танқидий руҳда баён этилди. Уларда диндорлар, уламолар камситилиб, дин тарихи соҳталаштирилди ва диний муассасаларга салбий муносабат ошкора тус олди.

Совет ҳокимиятининг дин, диндорлар ва диний муассасаларга нисбатан сиёсати XX-асрнинг 50-80 йилларида чоп этилган кўп сонли асар ва адабиётларда хам ўрин олди. Бу даврда чоп этилган адабиётлар ислом эътиқоди ва уламоларга муносабатда коммунистик мафкура тўла хукумронликка эришганлигини яққол намоён қилган. Ф.Пўлатов, Ф.Исхоков, А. Абдусамедов, Ражабов С, Шарофутдинов Р, Қодиров В.Т., Бондриков К.Е., Исмоилов Ш кабиларнинг асарлари ва илмий тадқиқотларида мусулмон уламолари, диний муассасалар фаолияти тарихига оид маълумотлар совет мафкураси асосида ёритиб берилган.⁹

XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан бошланган “қайта қуриш” йилларида советлар даврида юз берган бир қатор тарихий воқелик ва жараёнларга руҳан холис баҳо бериш холати бошланган эди. Жумладан, ушбу йилларда Ўзбекистон мусулмонлари учун диний марказ томонидан

хукумати . - Самарқанд-Тошкент, Ўздавнашр-1929, Иноғомов Р.Ўзбекская интелгенсия. Т.1926., Дембо Л.И. Земельный строй Востока. П., 1923.

⁸ Бартольд В.В. Мусульманский мир. П. 1922., Культурная жизнь Туркестана – Л. 1927.

⁹ Пўлатов Ф. Этикалар кураши. Т., Исҳоков Ф. Ислом динининг хотин-қизларга муносабати., Абдусамедов А. Ўзбекистонда атеизм тараққиётининг асосий босқичлари.-Т., 1979., Ражабов С., Ўзбекистонда совет мактаби тарихига доир Т., ЎзССР Ўқувпепдавнвшр.- 1987. Шарофутдинов Р Школьные оброзование в Узбекской ССР (1917-1955)-Т., Госудат УзССР.1961., Қодиров Э.К. Ўзбекистонда умумтаълим мактабларининг ривожлантириш тарихи (1917-1975).-Т. Ўқитувчи,1969., Мавлянова Р.Опъет перестройки начального оброзования в Узбекистане. Т.:Ўқитувчи 1983., Кочаров В.Т. Из истории народного оброзования в Туркестанском крае.-Т., Госиздат ЎЗССР-1959., Бондриков К.Е. Очерки по истории народного оброзования в Туркестане(1865-1924г.г.)-М.-1960., Исмоилов Ш. Народное оброзование в Узбекистане в конце XIX-начале XX в. Автореферат дис.конд.ист.наук.Т.1981.

диний-ижтимоий “Ислом нури” газетаси хар 15 кунда нашр этила бошланди. “Қуръони карим” нинг ўзбекча таржимаси илк бор “Шарқ юлдузи” журналида чоп этилди. Шунингдек, Расулуллоҳ Муҳаммад (с.а.в.) нинг Ҳадисларидан намуналар, Имом Исмоил Бухорийнинг “Ал-адаб вал-муфрад” номли ахлоқий Ҳадислар тўплами нашр қилинди. Имом ат-Термизий Ҳадислари хам кўп нусхада босмадан чиқди.

Жамиятда дин ва диндорларнинг ўрни, вазифаси, қонуний асослари, шунингдек, диний муассасаларга нисбатан холисона ёндашилган фикрларни ифодаловчи баъзи тадқиқотлар пайдо бўлганлигини ҳам алоҳида эътиборга олиш муҳимдир. Бу асарларда бевосита диний эътиқод ва диндорларга нисбатан инсоний муносабат, мусулмончилик холати билан боғлиқ бўлган турли хилдаги анъаналар талқин қилинди, амалий тажрибалар ва илмий далиллар умумлаштирилган холда хulosалар чиқарилди, мусулмон оламида кўлланиладиган турли хил урф-одатлар изохланди.

А.Лешинский совет ҳокимиятининг 70-йиллик тарихий босиб ўтган йўли давомида диний сиёsatдаги хатоликлар ва камчиликларни “Время новых подходов о советской государственной церковное отношение” номли асарида очиб берди. С.Фаниевнинг “Место релегии в истории духовных ценностей” китоби шунингдек О.Умаржоновнинг “Атеистик тарбияда қайта-куриш масаласи” номли рисоласида эса коммунистларнинг атеистик сиёsatда йўл кўйилган хатоликлари кўрсатиб ўтилиб, илмий далиллар билан изохлаб берилди.

Айниқса, В.Алексеевнинг “Иллюзи и догмы” деб номланган монографияси орқали 1917-1960 йилларда совет ҳокимиятининг ислом эътиқоди ва дин ахилларига нисбатан инсон хукуқларининг поймол қилиниши, Сталинча дахрийлик қурашининг “Худосизлар” ташкилоти томонидан қатағонликдан иборат сиёсати оқибатлари махфий архив хужжатлари асосида очиб берилди.

Мустақиллик арафасида тарихчи олим И.Алимов эса ўзининг “Из

истории решения вакфного вопроса в первые годы советской власти в Узбекистане” деб номланган илмий мақоласида диний масалада холислик мезонида ижобий фикр билдириб ўтди. Тадқиқотда Туркистан АССРда совет хокимиятининг дин ва диний муассасалар ҳамда уламоларга муносабатида йўл қўйилган хатоликлар, вакф мулкларининг тугатилиши билан боғлиқ салбий оқибатлар янги давр ва янгича тафаккур нуқтаи назаридан ўрганилди ва баҳо берилди. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан сўнг тарихчилар олдида ҳам кенг имкониятлар ҳамда вазифалар пайдо бўлиб, совет хокимиятининг ислом эътиқоди ва уламоларга нисбатан сиёсатини холисона очиб беришга қаратилган тадқиқотлар пайдо бўлди. Бу жараён негизида тадқиқ этилаётган мавзу тарихшунослигининг янги даври бошланди. Мустақиллик даврида нашр этилган адабиётлар ва тадқиқотлар ўрганилганлик даражасининг иккинчи гурӯхини ташкил этади.

Туркистондаги диний эътиқод, диний муассасалар фаолияти бўйича тадқиқот олиб борган И.Алимов мақолаларида совет хокимиятининг дастлабки йиллардаги ислом дини тарихига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, муаллиф изланишларида мадраса, диний усул мактабларига тегишли вақф мулклари масаласига совет ҳокимияти дастлаб эҳтиёткорона сиёsat олиб борган бўлсада, кейинчалик уларга нисбатан зўравонлиқдан иборат чеклаш чораларини қўллаш масаласи моҳиятини очиб беради.¹⁰

Совет хокимиятининг ислом эътиқоди ва уламоларга доир сиёсати масаласи, бошқа бир гурӯх тадқиқотчилар томонидан ҳам холисона ўрганилган. Жумладан, З.Кондратенко, Ж.Йўлдошев, С.Хасановлар илмий тадқиқотларида тегишли манбаларни таҳлил қилиш асосида мусулмон диний муассасалари ва уларда фаолият юритаётган уламолар, мударрислар ҳақида

¹⁰ Алимов И.А, Левашкие перечибы в решении релгиозного вопроса в ТАССР// Общесвенные науки в Узбекистане.-Т.,1991.-N:С 31-40, Унинг ўзи. Из истории решения вакфного вопроса в первые годы советской власти в Узбекистане // Октябрская революция в Средней Азии и Казахстане. Т., Фан.1991., Унинг ўзи. Эски мактаб ислоҳоти ташаббускори// Халқ таълими. Т.,1993.N:10-12.-Б.5-8.Унинг ўзи.Отношение Советского правительства Туркестанской АССР и релгиозным мактабом и мадраса (1917-1924 г г.).-Ош-2004.C.211-219.

маълумот беради.¹¹

Д.Исмоилованинг “Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати” илмий мақоласида эса совет хокимиятининг дин ва диндорларга муносабатида йўл қўйилган хатоликлари, зўравонлиқдан иборат сиёсатининг оқибатлари фактик жиҳатдан очиб берилади.¹²

Туркистон ижтимоий-маънавий ҳаётида катта роль ўйнаган жадидларнинг маърифатпарварлик фаолиятига бағишиланган бир қатор мақолалар ва мақолалар тўплами чоп этилган. С.Холбоев, Т.Қозоқов, Д.Алимова, С.Аъзамхўжаев, М.Бозоровларнинг қатор асар ва мақолаларида ўлқадаги миллий маориф фаолияти ва унда фаолият юритган уламо, мударрислар фаолияти холисона ёритилган.¹³

Мустақиллик йилларида нашр этилган бир қатор мақолаларда Туркистондаги мадрасалар фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб уларни рухоний кадрлар таёrlашда, ўзбек ёшлари орасида зиёлилар, ижодкор ходимлар етиштиришдаги роли кўрсатиб берилган.¹⁴

Айнан ислом эътиқоди ва уламолар фаолияти тарихи бўйича тадқиқот олиб борган И.Турсуновнинг тадқиқотида диний муассасалар ахволига қисқача тўхталиб, уларнинг советлар хукмронлиги дастлабки йилларидағи ачинарли холати очиб берилган.¹⁵

А.Чориевнинг тадқиқот ишида мадраса, диний усул мактаблари фаолияти ижобий баҳоланиб, асосан XX асрнинг 20-30-йилларида Ўзбекистонда ўрта ва олий мактаб совет моделининг зўрма-зўраки жорий

¹¹ Кондротенко З.П. О состоянии народного образования в Туркестане конце XIX-начало XX века// Общественные науки в Узбекистане.-Т.,1991.-N: 3.-С. 37-39., Йўлдошев Ж, Ҳасанов С. Туркистонда ўқишиш тарихидан// Ҳалқ таълими.- Тошкент-1993.,N:8-9.Б.45-50.

¹² Исмоилова Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати//O’zbekiston tarixi. Тошкент. 2003.-N:1. Б.65-71.

¹³ Холбоев С. Мунаввар Қори// Мулоқот.1997., N:1.Б.24-25., Қозоқов Т. Фарғонада жадид мактаблари//Фан ва турмуш.-Тошкент-1998. N:5. Б.8-9., Алимова Д.А.Джадидизм в Средней Азии.-Т.,Узбекистан, 2000, С.Аъзамхўжаев С.С. Туркистон мухторияти.Т. Маънавият-2000., Бозорова М. Илм жадидлар байроғи // Мулоқот. Тошкент-2005. N:4. Б.40-43.

¹⁴ Акрамов И. XIX аср охири XX аср бошларида Самарканд вилояти мадрасалари //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.-Т.,1994. N:3,4. Б.54-58., Султонов Ў. XIX асрда Тошкент мадрасаларининг холати // O’zbekiston tarixi.T.,2005.N:3.Б.64-72.

¹⁵ Турсунов И.И. Ўзбекистон маорифчиларининг истиқлол йўлидаги кураши тарихидан (1917-1930 й. й) Тарих фан. Докт.дисс.-Т.Ўз.Р.ФА.-1994.,230 бет.

етилиши ҳамда педагог ходимларнинг шаклланиши масалалари атрофлича ёритилган.¹⁶

Б.Расуловнинг “Туркистондаги мусулмон мактаб ва мадрасаларининг XIX аср охири XX асрнинг 20-йилларидағи фаолияти” ни тадқиқот обьекти қилиб олган.¹⁷

Мустақиллик шароитида Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихини ёритувчи қатор дарслик, қўлланма, йирик фундаментал асарларда ҳам Туркистон АССРда ислом дини муассасалари ва дин ахлларига нисбатан олиб борилган салбий муносабатлари ёритиб берилган. Жумладан, мусулмон мактаб ва мадрасалари хуқуқларининг чекланиши, тугатилиши масалалари ҳам умумий тарзда баён этилган. Бироқ ушбу яратилган тадқиқотларда совет хокимияти йилларида Туркистон АССРдаги мусулмон муассасалари фаолияти, уларнинг ислоҳ қилиниши, совет органлари томонидан эҳтиёткорона, босқичма-босқич чеклаш сиёсати яхлит тадқиқ қилинмаган.¹⁸

Ўзбекистонда совет хокимияти ўрнатилиши жараёнида большевикларнинг ижтимоий-иктисодий ҳамда маданий соҳалардаги сиёсатини ўрганишда диссертация тадқиқотлари ҳам мухим аҳамият касб этади. Хусусан, С.Болтабоев, Д.Кенжаев, М.Хайдаров, А.Салмонов ва бошқаларнинг номзодлик диссертацияларида ўрганилаётган муаммога оид қимматли маълумотлар мавжуд.¹⁹

¹⁶ Чориев А.Х. Народное образование и подготовка педагогических кадров в Узбекистане в условиях советского тоталитаризма Автореф. Дис...докт.ист.наук.Т.,ИИ.АН.РУз.1998.42с.

¹⁷ Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири XX асрнинг 20-йиллари. Тарих фан. номз...дис.Андижон-1996.-173 б.

¹⁸ Жадидчилик ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам.N:1.Т., Университет.1999. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам.N:2.-Т.,Шарқ-1999., Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб:Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида./ Содиков Х, Шамсуддинов Р., Равшанов П., Усмонов К.,Т.,Шарқ.2000., Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб:Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.Т., Шарқ-2000. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларини ўзлаштирилиши./ Маъсул мухаррир Д.А.Алимова-Т., Шарқ 2001., Баходир Эшов,-Ўзбекистонда давлат ва махаллий бошқарув тарихи. Т.,2012.,556 б., Ўзбекистон тарихи. Р.Муртазаева умумий таҳрири остида.Т.,2003.

¹⁹ Болтабоев С.Д. Вакфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX в . Автореферат дисс..канд.ист.наук-Т.,1995.21 с., Кенжаев Д.М. Исламские ценности в воззрениях джадидов и их концепциях духовного реформирования общества. Автореф.дисс...канд.ист.наук.-Т.,2007,-27с., Хайдаров

Кейинги йилларда Ўзбекистонда ислом дунёсининг машҳур алломалари Имом Бухорий, Имом Мотурудий, Бурхониддин Марғиноний, Хожа Ахрор Валий каби буюк шахсларнинг юбилейларини нишонлаш жараёнида турли халқаро анжуманлар ўтказилди. 2007 йил Ислом конференцияси Ташкилотининг таълим, фан ва маданият масалалари бўйича муассасаси (ISESCO) томонидан Тошкент - ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинди. Ушбу тадқиқот муносабати билан 2007 йил 14-15 августда Тошкент ва Самарқандда Халқаро конференция ва турли тадбирлар ўтказилди. Тошкент Ислом университетида бўлган халқаро конференция (2007 йил 25-26 июнъ) ҳам мазкур муаммога бағишиланди. Ушбу халқаро конференция материалларида, шунингдек, сўнги йилларда чоп қилинган бошқа кўплаб мақола ва рисолаларда ҳам Ўзбекистонда ислом динининг тараққиёти ва диний уламо ва алломаларнинг ислом динига қўшган бебаҳо хиссаси кўрсатилган.

Хуллас, мустақиллик йилларида ёзилган тадқиқотлар XX асрнинг биринчи чорагида Ўзбекистондаги мусулмон муассасаларининг аҳволи, улар фаолиятини чеклаш сабаблари ва жараёни, диний уламоларнинг қатағон қилиниши, совет давлати мустабид тузумининг беқарор диний сиёсатига оид баъзи фактик материаллари мавжуд. Бироқ 1918-1924 йилларда Туркистон АССРдаги мусулмон муассаса ва ташкилотлар фаолияти ва диндорларга нисбатан совет ҳокимиятининг дахрийликдан иборат сиёсатининг сабаб ва оқибатлари яхлит ўрганилмаганлиги мазкур мавзунинг комплекс илмий тадқиқот яратиши заруриятини келтириб чиқаради.

Магистрлик диссертацияси ишининг илмий тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Магистрлик диссертацияси Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасидан ўрин олган.

Магистрлик диссертация мавзусининг мақсад ва вазифалари.

М. Централизаторская политика Советской власти в Туркистане и её последствия (1917-1924 г.г.). Автореф. дисс. канд. ист. наук.-Т., 1998.-28с., Салмонов А. Ўзбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917-1950 йиллар). Автореферат. тарих фан. номз.-Т.,2008,30 б.

Тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад архив хужжатлари, манбавий тарихий далилларга таянган холда XX асрнинг 20-йилларида Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг диний масалада олиб борган сиёсатининг асл мохиятини очиб бериш ҳамда таҳлил қилиш, унинг салбий оқибатларини кўрсатиб беришдан иборат. Мазкур масалани амалга оширишда қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва мустахкамланиши жараёнида ислом динига, диндорлар ҳамда диний муассасаларга муносабат масалаларини ёритиш;
- Туркистон ўлкасида юритилган диний сиёсатнинг ўзига хос жиҳатлари ва унинг омилларини очиб бериш;
- 1918-1924 йилларда Туркистон АССРда юритилган диний сиёсатнинг зиддиятли мохиятини кўрсатиш;
- нима сабабдан совет ҳокимияти динга қарши қатағонлик сиёсати йўлини танлаганлиги сабабларини илмий таҳлил қилиш ва хулосалар бериш;
- совет ҳокимиятининг дахрийлик кураши кескин тус ола бошлаган йилларда мусулмон уламолари ва диний муассасалар ахволини ўрганиш;
- 1918-1924 йилларда Туркистон АССРда таъзийиқ ва қатағонлик гирдобида қолган диний уламолар, уларнинг тарихий тақдири ҳақида маълумотлар бериш;
- совет ҳокимиятининг динга ва диндорларга муносабатидаги изчиллик, бекарорликдан иборат ўзгарувчан сиёсатини изохлаш;
- Туркистон АССР дастлабки ташкил этилган йилларда хукуматнинг ислом эътиқоди ва уламоларга муносабатда дахрийликдан иборат кескин тус олганлик сабабларини очиб бериш;
- Туркистон АССРда диний муассасалар: эски мактаблар, қориҳоналар ва мадрасаларга нисбатан совет ҳокимиятининг салбий муносабатини кўрсатиш;
- Туркистонда эски мактаб, мадрасаларнинг моддий таянчи бўлган

вақф мулкларининг экспроприация қилинишини ёритиб бериш;

- Туркистон АССР тугатилиши жараёнида ислом эътиқоди ва уламоларга нисбатан совет ҳукумати сиёсатининг кучайтирилиши сабабларини изоҳлаш;

- ўрганилган фактик ва манбавий материалларни назарий жихатдан умумлаштирган холда тадқиқот якунларини илмий хуносалаш;

Тадқиқотнинг манбавий асослари: Мазкур мавзуни очиб беришда фойдаланилган манбаларни асосан қўйидаги групкаларга ажратиш мумкин:

1. Архив ҳужжатлари.
2. Чоп этилган тарихий ҳужжатлар материаллари ва маҳсус қонунлар, ҳисоботлар, хотира ва эсдаликлар.
3. Даврий матбуот материаллар.

Мавзуни очиб беришда Фарғона вилояти давлат архивидан олинган қўйидаги манбалар тадқиқотимизни ёритишда муҳим рол ўйнади. Фарғона вилояти Халқ таълими бўлими (Ф.83), Фарғона вилоят Ишчи-дехқон ва қизил аскар депутатлари кенгashi Ижроия қўмитаси (Ф.121), Фарғона вилоят инқилобий қўмита (Ф.435) ҳужжатлари ўрганиб чиқилиб, совет хокимиятининг диний сиёсатига оид материаллар таҳлил қилинди.

Диссертацияни ёзишда “Маҳкамай Шаърия” диний бошқармаси фаолиятини ёритувчи ҳужжатлар хам жиддий ўрганилди ва улардан тадқиқотда унумли фойдаланилди. Юқорида қайд қилинган архив фонdlарида мавжуд Туркистон АССРда совет хокимиятининг диний сиёсати, диний муассасалар ва уларда фаолият юритаётган дин пешволари тақдири билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар, ҳукумат органларининг қарорлари, турли уюшмаларнинг ҳисобот ва материаллари ушбу тадқиқот орқали илмий муомалага киритилди. Архив маълумотлари совет хокимиятининг дахрийлик ва қатагонликдан иборат сиёсатининг моҳиятини очиб беришда муҳим рол ўйнади.

Шунингдек, магистрлик диссертациясини очиб беришда яна бир муҳим

манбалар қаторига совет даврининг вақтли матбуот нашрларидан “Просвещение”, “Правда востока” газеталари, ҳамда “Наука и просвещение”, “Маориф ва ўқитувчи”, “Фан ва турмуш”, каби журналларини киритиш мумкин.

Тадқиқотнинг обьекти: XX асрнинг 20-30 йиллари оралиғида бўлган даврий чегарада Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг ислом муассаса ва уламоларга доир юритган сиёсати ва унинг салбий оқибатлари тадқиқот обьекти сифатида танлаб олинган.

Магистрлик диссертациясининг назарий услубий асослари. Мавзуни ёритиши жараёнида тадқиқотчи томонидан социал воқеликни билиш ва ўрганишнинг диалектик методи, унинг илмийлик, холислик, тарихийлик тамойилларига таянади. Асосий эътибор юз берган воқеаларнинг ўзаро диалектик алоқадорлигига қаратилди. Тадқиқот жараёнида мавзуга миллий ва умуминсоний қадриятлар, миллий истиқлол ғоясидан келиб чиқкан холда ёндашилди. Шунингдек, тадқиқотнинг назарий асосини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг миллий истиқлол мафкурасига бағишланган асарлари, 1998 йил 28 июлда бир гурӯх тарихчи олимлар билан бўлган учрашувда берган методологик ва концептуал аҳамиятга молик бўлган кўрсатмалари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Махкамасининг 315-сонли қарорида тарих фанини ривожлантиришга қаратилган кўрсатмалари ташкил этади.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий холатлар:

- Биринчидан, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ислом динига, диний муассасаларга, диний ташкилотларга фаолият юритувчи уламолар ва эски усул мактаблари, мадраса, қориҳоналарни тутатишига қаратилган кураш олиб борилганлиги илмий жихатдан тахлил қилинди;
- Иккинчидан, совет хукумати томонидан диний муассаса ва ташкилотларнинг иқтисодий асоси ҳиссобланган вақф мулкларини давлат мулки деб эълон қилиниши сабаблари очиб берилди;

- Учинчидан, XX асрнинг 20-йилларида Туркистондаги мадраса, қорихона ва эски усул мактаблари динамикаси қўрсатилди ва уларнинг ўзбек халқи маънавий-маданий ҳаётида алоҳида тутган ўрни аниқланади;
- Тўртинчидан, Туркистон АССРда жадид маърифатпарварларининг эски усул мактабларини ислоҳ қилишдаги фаол иштироки ва мазкур масалага совет ҳукуматининг салбий муносабатини акс эттирувчи мухим тарихий манбалар тадқиқ этилди;
- Бешинчидан, совет ҳокимиятининг даҳрийлик сиёсатининг кескинлашиб бориши натижасида дин ва диндорларнинг зиёлий қатлами қатағонликка дуч қилиниши, динга қарши оммавий курашнинг бошлаб юборилиши натижасида ислом маънавияти илдизларига тиклаб бўлмайдиган даражада путур етказилганлиги тарихий далиллар орқали исбот қилинди.

Магистрлик диссертациясининг илмий янгилиги. Ўзбек давлатчилигининг тарихий ва маънавий асосларини мустахкамлашда ислом дини ва диний қадриятлар мухим аҳамиятга молик эканлиги мохиятидан келиб чиқиб, Туркистон АССРдаги мусулмон диний муассаса ва ташкилотларига доир совет ҳокимиятининг кескин сиёсати сабаб ва оқибатларини очиб бериш диссертациянинг асосий илмий янгилигини ташкил этади. Ишда тахлил қилинган воқеликлар асосида қўйидаги илмий янгиликлар ўз аксини топди деб ҳисоблаймиз:

- Фарғона вилоят давлат архивидан фойдаланилган фондлар манбалари мавзуга доир илк бор муомалага киритилди;
- Туркистон АССР ҳукуматининг ислом эътиқоди ва уламолар фаолиятига доир зўрлик, инсон ҳукуқларининг поймол қилиниши воқеликлари ҳаққоний тарзда тахлил қилиб берилди;
- XX асрнинг 20-йилларида Туркистон АССР худудида фаолият юритган мадраса ва эски усул мактаблари хамда шаъриат судларига нисбатан

совет хукуматининг салбий муносабати холисона ёритиб берилди;

- Туркистон АССРда мадраса ва эски усул мактабларининг ислоҳ қилиниши бирламчи манбалар орқали таҳлил қилиб берилди;
- Туркистон АССРда ислом дини муассасаларининг советлаштирилиши жараёни тадқиқ қилинди;
- Туркистон АССР худудидаги диний вақф мулкларининг большевиклар хукумати томонидан чеклаш ва экспроприация қилиниши манбавий далиллар асосида ёритиб берилди.

Магистрлик диссертациясининг илмий ва амалий аҳамияти:

Диссертацияда Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг ислом эътиқоди ва уламолар фаолияти, шунингдек эски усул мактаблари ва мадрасаларининг ислоҳ қилиниши, уларнинг советлаштирилиши ҳамда тутатилиши кенг қамровли тарзда ёритилди. Тадқиқотда келтирилган маълумотлар илмий асосга эга бўлиб, ундан олий ўқув юрти бакалавр йўналиши талабаларига курс иши ёзишда, маҳсус курслар ташкил қилишда, диншунослик фанида совет ҳокимияти йилларида дин ва диндорларга қарши қаратилган қонун, хужжатлар тахлилидан фойдаланиш мумкин.

Магистрлик диссертациясининг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 95 бетни ташкил қилди.

І БОБ ТУРКИСТОН АССРДА БОЛЬШЕВИКЛАР ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ ВА ДАСТЛАБКИ ЙИЛЛАРДА ИСЛОМ ТАШКИЛОТЛАРИГА МУНОСАБАТИ.

1.1. Туркистон АССРнинг ташкил этилиши ва совет хокимиятининг дастлабки йилларда қабул қилган қонун ва хужжатларида ислом муассасаларига муносабати.

Туркистонда большевикча тартиблар ўрнатилган дастлабки кунларданоқ, ҳукумат соҳта, «дабдабали» декларациялар эълон қилиш орқали аҳолини большевикча режимга ижобий муносабатда бўлишини кўзлаган эди. Совет ҳукумати вужудга келганлигининг дастлабки кунларида қабул қилинган икки тарихий хужжат айнан шу мақсадга йўналтирилган эди.

1917 йил 2 ноябрда: «Россия халқлари ҳукуқларининг декларацияси» ва ушбу йилнинг 20 ноябрида «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатномаси эълон қилинди. Унда барча фуқароларнинг тенглиги, бошқа халқларнинг эса Россия Федерациясидан хаттоқи ажralиб чиқиши ва мустақил давлат тузиш ҳукуқи, миллий, диний имтиёзлар ва чеклашларни бекор қилиш кабилар расмий равишда баён қилинган эди.

Мурожаатномада – «Россия мусулмонлари, Волгабўйи Қrim татарлари, Сибир ва Туркистоннинг қирғиз ва сартлари, Закавказиянинг турк ва татарлари, Кавказнинг чечен ва тоғликлари... сизнинг дин ва урфодатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан баҳузур тузаверингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз, ўз мамлакатингизга ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим! Ўз турмушингизни қўнглингиздагидек ва ўз хошишингизга мувоғик қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим, сиз шундай

қилишга ҳақлисиз, чунки сизнинг тақдиригиз ўз қўлингизда...»,²⁰- деб ёзилган.

Юқорида қайд этилган тарихий ҳужжатлар оддий қоғоздан иборат бўлиб, большевиклар ҳукуматининг найранги эканлигини ўйламаган Туркистон халқи имон-ихтиёrimiz ўзимизда деб ҳисоблади. Совет ҳукумати раҳбари: «...агар ўрта Осиё мусулмонлари ўз турмушимиз учун «Куръон» ҳукми етарликдур, «Куръон» раҳбарлиги остида яшовни истаймиз десалар биз буни албатта қабул қилишимиз керак»²¹ - деб ёзилганлиги Алихонтўра Соғуний томонидан таъкидланган эди.

Шунинг учун соҳтакорлик ҳамда алдовдан иборат сиёsatга қарамай маҳаллий аҳоли ўзининг миллий урф-одатларини ҳаётга тадбиқ қилиш ҳамда виждон эркинлигини тиклаш учун амалий ҳаракат даври етди деб ҳисоблади. Бироқ, дастлабки қунларда Совет ҳукумати Туркистонда тоталитар тартибларни жорий этиш, маҳаллий аҳоли вакилларини бошқарув ишларига, айниқса, маъсул лавозимларга яқинлаштирмаслик сиёsatини юритди. Туркистондаги олий ҳокимият Туркистон АССР Марказий Ижроия Кўмитаси, ҳукумат эса Туркистон АССР Халқ Комиссарлар Совети Туркистон Компартияси қўлида эди.

Бу сиёсий ташкилотларнинг жилови европалик вакиллар қўлида бўлиб, улар ҳокимиятга большевиклар ҳукмини астойдил ҳимоя қилувчи ижрочи шахсларни жалб қилишди. Подшо Россиясининг мустамлақачилик тизими совет Россияси даврида янада такомиллаштирилиб, ўлкада янгича тартибларни ўрнатишга киришилди.

Ҳолбуки, 1917 йилнинг октябридан декабрига қадар РСФСР ХКС диний ва миллий масалаларга оид 7 та қарор ҳамда декрет ва ҳужжатлар қабул қилди. Мазкур декрет ва ҳужжатларнинг барчасида диний ташкилот-муассасаларга ва диндорларга ҳаққоний муносабатда бўлиш қайд қилинган эди.

²⁰ Ражабов К., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 й.). -Т.: Университет, 2002. 43-44-б.

²¹ Алихонтўра С. Туркистон қайгуси // Ёшлиқ. 1992. №5-6. 58-59-б.

Совет ҳокимияти Туркистонни Россияга тўла бўйсундириш учун Марказнинг ҳар қандай қарор ва декретларини тадбик қилиш ва бажарилишини таъминлаш сиёсатини юритди. Бу билан мустамлакачилик тузуми ўзгармасдан давом этиши белгилаб қўйилди.

Ўзбек халқи азалдан эрк, озодлик ва ўз ғурури учун курашиб келган. Бу кураш чор Россияси истилоси ва мустамлакачилиги даврида ҳам давом этди. Минглаб халқ қаҳрамонлари босқинчиларга қарши мардонавор курашдилар ва истиқлол йўлида шаҳид кетдилар. Аммо ҳар қандай тузумнинг ҳам номаъқул сиёсатига қарши курашлар тўхтаб қолмади, турли кўринишда ва усусларда давом этди. Туркистон ўлкасида мустабид совет тузуми ўрнатилишига қарши ўлароқ миллий демократик давлат бўлган Туркистон муҳторияти ташкил топди. Афсуски, маҳаллий аҳолининг асосий талаби ва орзузи бўлган миллий давлатчиликни демократик асосда барпо этиш учун кўйилган илк амалий қадам большевиклар томонидан барбод қилинди. Шу даврдан эътиборан ўлкада истиқлолчилик ҳаракати бошланиб кетди. Бу муҳолифат кучларнинг совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қуролли кураши эди. Бу билан айни вақтда истиқлолчиларга маслакдош бўлган, ерли аҳоли орасидан этишиб чиққан миллий арбоблар ва рахбар ҳодимларнинг ҳокимият тизимида ҳам муҳолифат ҳаракати кучайди. Бу ҳаракатнинг асл маъносини англатувчи муҳолифат сўзи аслида арабча муҳолиф сўзидан олинган бўлиб, қарама-қарши фикрда бўлган, қарши чиқувчи, қарши, маъноларини билдиради.²²

Демак, муҳолифат ҳаракати совет мустамлакачилик ва зўравонлик сиёсатига қарши ҳаракат эканлиги яққол кўринади.

Шуни адоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, хали октябрь тўнтариши юз бермаган 1917 йил ёзида Туркистон жадидларининг бир гурухи, аникроғи андижонлик тараққийпарварлар большевиклар, меньшевиклар, эсерларга хат йўллаб, уларнинг гоя ва дастурларини Туркистон мусулмон халқи ўзларига

²² Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. Т., 1981, 485-бет.

сингдира олмасликларини баён қилган эдилар: «Сизнинг ва бизнинг ҳаёт тарзимиз бир-бирига сира тўғри келмайди, Шунинг учун келгуси давлатчилик ҳаётини бирданига умум бир қолипга солиш керак эмас. Умум қолип андозани бу ерда қўллаб бўлмайди... Бизда сиздагидек соф русча маънодаги дехқонлар йўқ. Ғарбий Европача маънодаги фермерлар ва ижарачилар ҳам йўқ. Бизда эркин дехқон яшайди. Улар ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда крепостной қаролгина эмас ва балки ижарачи фермер ҳам бўлмаган, эркин мулқдор бўлиб келган. Муқаддас ислом бизни ҳеч қандай табақаларга ва синфларга бўлмаган. Шунинг учун ҳам бизда синфий кураш учун асос йўқдир. Зотан, барча мусулмонлар, улар хоҳ фуқаро, хоҳ мулқдор бўлишидан қатъий назар teng хуқуқлидирлар»²³.

Ўз-ўзидан равшанки, миллий зиёлиларимиз октябрь тўнтаришини амалга оширилиши натижасида мустамлакачиликнинг янги қўриниши бўлган совет хукумати ташкил этилишини истамаганлар. Туркистон жадидлари чор Россия империяси чангалидан аста-секин, оқилона сиёsat юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини яхши билардилар. Жадидларнинг давлат тизими ҳақидаги қарашлари ҳаётга тадбиқ этилмай қолишига биринчи галда большевикларнинг зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллашлари тўсиқ бўлганди. «Туркистон большевиклари ва сўл эсерлари мусулмон аҳолисининг ўлкани бошқаришга бўлган хуқуқини инкор қилиб, ҳокимият тўғрисидаги масалани келишиб ҳал қилиш имкониятини йўқка чиқардилар ва шу билан ўлка сиёсий ҳаётидаги кучларнинг келгусида мухолиф туриб қолишини олдиндан муқаррар қилиб қўйди»²⁴. Тошкентдаги Туркистон ҳалқ комиссарлари Туркистон мусулмонлари съездининг мамлакатни идора этишни ерли ҳалқ қўлига топшириш ҳақидаги қарорини рад этгандан кейин, Марказий Шўрои Исломия мустақил ҳаракатларини бошлаб юборди. 26 ноябрда Кўқон шаҳрида мусулмонларнинг фавқулодда 4-

²³ Ф.Эргашев, Х.Содиков. Келажак олдида масъулмиз. //«Ўзбекистон овози», 1996 йил, 24 февраль.

²⁴ С.С.Аззамхўжаев. Туркистон мухторияти-жадидчилик ғояларининг амалдаги ифодаси. //Жадидчилик; ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.,«Университет», 1999, 152-бет.

курултойи ўтказилди. Унда ўлканинг барча миңтақалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортиқ вакил ҳозир бўлдилар.

Уч кунлик фаолиятдан сўнг, курултой «Туркистон муҳторияти» деб номланган мустақил давлатни эълон қилди. Бироқ Туркистон жадидлари ўртасига раҳна солишга уста бўлган большевиклар 1918 йил февралида икки ярим ойлик фаолият кўрсатган мустақил давлатни тор-мор қилди.

Муҳториятнинг қонга ботирилиши советларнинг террорчилик фалсафаси ва психологияси инқилобдан кейинги йилларда бутун Россия империяси худудидагина эмас, балки Туркистон ўлкасида ҳам амалга ошаётганини кўрсатди.

1917 йил охирида Туркистонда большевикча тартибларни мустаҳкамлаш ҳамда, совет маъмурий тузумини ўрнатиш мақсадида қизил гвардияни ташкил қилиш билан боғлиқ маҳсус қарор қабул қилинди. 1918-йилнинг феврал ойидан бошлаб, Туркистон халқлари тарихи ва маданиятидан хабарсиз асосан европаликлардан иборат Қизил армия тузилди. Туркистон худудида миллий-озодлик кучлари билан кескин курашлар бошланди. Бу курашда диндорлар совет ҳокимиятининг ашадий душмани ва реакцион кучи деб ҳисобланди. Қозилар, шариат пешволари, мулла ва имомлар – Қизил армия қисмлари томонидан ҳибсга олина бошланди. Динга қарши кураш ниқоби остида «Андижондаги Жомъе масжиди мусулмон отрядининг казармасига айлантирилади. Қизил армия отрядлари масjid ва мадрасаларда намоз ўқиб турган домла ва уламоларга хужум қилдилар, у ерларга бомба ташлаб ҳаробазорларга айлантирдилар»,²⁵ – деб таъкидланади архив манбаларида.

Қизил қўшинларнинг диний муассаса ва ташкилотларга бу каби вахшиёна муносабати 1918 йилда Самарқанд шаҳрида ҳам амалга оширилган. «Самарқанд шаҳрига етиб келган аскарлар қаршилик ҳаракати иштирокчиларини таъкиб қилиб, марказий масжидгача етиб боришади,

²⁵ Қайғусиз Отабоевни қайғулари // Ўзбегим. Т., 1992. 78-б.; Ражабов Қ., Ғолиб армиянинг қора ишлари // Шарқ юлдузи. 1998. №6. 193-б.

масжидни отхонага айлантириб, эрталабгача маҳаллий аҳолини сафга тизиб отиб ўлдириш мусобақасини уюштиради».²⁶

Озодликни осонлик билан қўлга киритилмаслигини тушуниб етган миллий ватанпарварлар қўлга қурол олиб большевиклар режимига қарши истиқлолчилик ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Бу ҳаракат 1935 йил охирлариға қадар давом этган. Тарихчи олим Қаҳрамон Ражабов таҳлили бўйича 1918-1924 йиллар ичida фақатгина Фарғона водийсидаги мухолиф кучлар бўлган истиқлолчилик ҳаракати аъзоларидан 500 минг киши қизил аскарлар томонидан қириб ташланган. 1 миллион киши очликдан ўлган. Унинг асосли далиллариға қараганда 1915 йили бу минтақада 2,2 миллион киши яшаган бўлса, 1924 йил охирига келиб водийда 500 минг киши қолган, яъни 10 йил ичida 1 миллион 700 минг киши ҳалок бўлган.²⁷

Мустамлакачилик ва зўравонлик сиёсатини олиб бораётган большевиклар хукуматига қарши турган мухолиф кучларнинг кўпчилиги хорижга мухожирликка чиқиб кетишга мажбур бўлдилар. Шаҳобиддин Яссавий 1920-1935 йиллар мобайнида Туркистондан тахминан 2 миллиондан ортиқ киши хорижга кетганлигини қайд этган.²⁸

Истиқлолчилик ҳаракатининг ҳар қандай кўринишига нисбатан «қизил террор» сиёсати қатағонликнинг қудратли ғилдирагини айлантиришга сабаб бўлди. Ҳамма жойларда концлагерлар ташкил этилди, гаровга олиш тизими фаол қўлланди. Октябрдан кейинги йилларда Совет Россиясида 84 та концлагер ишлаб турган, уларга 50 мингдан ортиқ махбус юборилган. Бунда асосан зиёлиларга ҳалокатли зарба берилди. Уларни «қайта тарбиялаш», ёки мамлакатдан ҳайдаб юбориш ҳақида кўрсатмалар берилди. Айниқса Ленин кўрсатмаси билан инқилобдан олдинги зиёлиларга нафрат билан қарашибошланди, уларни таърифлагандан «чириган», «бўшашган», «аксилинқилобчи» каби таҳқирловчи сўзлар ишлатилди. Чунки зиёлилар

²⁶ Қосимов Б. Жадидчилик // Ёшлик. 1990. №7. 74-б.

²⁷ Ражабов Қ.Қ. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати; моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924-йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1995 йил.

²⁸ Каранг; Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Иккинчи китоб)... 131-бет.

октябрь тўнтаришини безовталик билан кутиб олдилар, бўлаётган сиёсий воқеаларга холисона муносабатда бўлдилар, баъзи вақтларда очиқдан - очик душманлик муносабатида бўлдилар.

Туркистон ўлкасида «Туркистон мухторияти» қонга беланганидан кейин руҳонийлар ва миллий демократик зиёлиларга қарши қаттиқ террор бошланди. Мухолифатдаги газеталар, миллий сиёсий ташкилотлар шошилинч ёпилди, диний ташкилотларнинг мол-мулки, вақф ерлари мусодара қилинди. Диний арбоблар ва диний муассасаларнинг хизматчилари айбизз қамоқقا олиниб, кўпи қатағон домига тортилди.

Маҳаллий коммунистларга партиявий, сиёсий ва давлат ишларида ёрдам кўрсатиш, энг муҳими марказнинг улар устидан қаттиқ назоратини амалга ошириш мақсадида Туркистон республикасига мамлакатнинг марказий шаҳарларидан 1920-1923 йилларда 1396 эмиссари юборилди. «Байналминал ёрдам»нинг бу шакли совет давлатининг 1-раҳбари ташабbusи билан бошланиб, совет тарихинининг кейинги барча босқичларида амал қилиб келинди.

1918 йилнинг 23 январида РСФСР ХКС томонидан «Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиши» тўғрисидаги декретда 13 моддадан иборат фикрлар жамланган. Туркистон АССРнинг 1918 йилнинг 20 ноябрдаги буйруғида эса «мусулмон халқ оммасининг тушунмаганлиги ва маданий даражасининг пастлигини ҳисобга олиб, истисно тариқасида мусулмон мактабларида таҳсилни давом эттириш кўрсатилган».²⁹ Чунки мусулмон мактабларини моддий жиҳатдан таъминлаш асосан вақф мулклари ихтиёрида бўлиб, муаллимлар ҳам мадраса мударрислари эди. Қолаверса, Туркистон АССРдаги иқтисодий аҳвол мактабларни давлат маблағлари ҳисобидан қоплаш имкониятини бермасди. Буйруқда фақат мусулмон мактабларидағи ўқувчиларга таҳорат қилишга руҳсат этилди.³⁰

²⁹ Фарғона Вилояти Давлат архиви. 57-фонд, 1-рўйхат, 146-иш, 89-варақ.

³⁰ Салмонов А. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 30.

Совет ҳокимиятининг дастлабки фаолияти давридаёқ, Туркистон АССР Халқ маориф комиссарлиги 1918-йил 14 декабр 6486-сонли бўйруғини эълон қилди. Бунга асосан мусулмон мактабларини маблағ билан таъминлаш тўхтатилди, вақф мулклари мусодара қилинди.³¹

Туркистонда азалдан маориф ва маданиятнинг моддий таянчи бўлган ва мутаваллилар томонидан бошқариб келинаётган вақф мулкларидан фойдаланиш (1918 йилдан 1920 йилгacha вақф мулклари давлат ва маҳаллий ташкилотлар бюджетига киритилади, мадраса, қориҳоналар ёпиб қўйилади, шариат асосида иш кўрувчи қозилик судлари тугатилади) тўхтатиб қўйиш, уларни давлат ҳисобига мусодара қилиш сиёсати юритилганлиги ҳам диний муассаса ва ташкилотлар фаолиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатади. Ислом муассасалари давлат томонидан бериладиган имтиёзлардан маҳрум бўлгандан, қўл остидаги мол-мулклар мусодара қилингандан сўнг иқтисодий, сиёсий ва ғоявий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолди. Шунинг учун ҳам ушбу йилларда диний уламолар Совет ҳокимиятига қарши норозилик кайфиятини ифода қиласар экан, улар асосан, вақф мулклари бўлган ер, карvonсарой ва савдо расталари, ҳунармандчилик устахоналари, хонақоҳ, масжидларни ўз эгаларига қайтаришни талаб қилдилар.

Туркистон Совет Республикасининг маърифатпарвар вакиллари ва жадидчилик ҳаракатининг номоёндалари 1919-1920 йилларда вақфларни тиклаш ва уларни диний муассаса, ташкилотлар моддий базасига қайтадан айлантириш билан боғлиқ қатъий фикрлар билдирганлар. 1920 йилнинг 30 июнида Туркистон АССР халқ таълими бўлими бошқарувчилари қурултойида Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931 йй.) Туркистондаги вақфлар тўғрисида маъруза қилиб, «Вақфларни нафақат диний фанларни ўқитиш учунгина эмас, балки, болаларимизга дунёвий илмлардан умумий фанлар асосларида таълим бериш учун ҳам тиклаш керак... Вақфлар диний ва ҳайрия эҳтиёжлари учунгина эмас, аксинча, маданий тараққиёт ва халқ

³¹ Салмонов А. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 31.

маорифи учун ҳам зарурдир. Миллий мактаб ва мадрасалар умумий маълумот берадиган фан ва санъатимизнинг моддий манбаси вақфлар эканлигига, уларни фақатгина диний нуқтаи назардан қарашдан ҳоли қиласиди».³²

1920 йил 17 ноябрда Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети “Россия Федерацияси Туркистон Республикасида ердан фойдаланиш ҳакида”ги 353-сонли Низомига асосан вақф ерларини давлат тасарруфига ўтказиш тўғрисидаги қарорини эълон қиласиди. Шу тариқа вақф мулклари масаласи диний муассасалар ихтиёридан бутунлай тортиб олинади. Фақат қарорда масжидларга тегишли бўлган вақф ерларига вақтинча ер-сув ислоҳотини ўтказиш жараёнига қадар тегмаслик уқтирилади.³³

Туркистон АССРнинг ташкил этилиши ва Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларда диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан юритган сиёсати бекарорлик ва ишончсизлик тамойилларига таянган бўлиб, барча кўрилган чора-тадбирлардан мақсад, ўлкада большевикча тартиблар ва совет ҳокимияти тузуми асосларини мустаҳкамлашга қаратилган эди.

1.2. Туркистон АССРда совет ҳокимиятининг миллий мактаб ва мадрасалар ҳамда уламолар фаолиятини назоратга олиш сиёсатининг бекарорлиги.

1917 йил 27 февралда Россия империясининг пойтахти Петроградда буржуа-демократик инқилоб содир бўлди. Бунинг натижасида Россия императори Николай II таҳтдан ағдарилиб, узоқ йиллар хукмронлик қилган Романовлар сулоласининг ҳукмронлигига барҳам берилди. Мамлакатда икки ҳокимиятчилик шаклланди, яъни буржуазия вакилларидан иборат Муваққат

³² Салмонов А. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 35.

³³ Салмонов А. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Тафаккур, 2015. – Б. 36.

хукумат ҳамда ишчи, дехқон депутатлари советлари иш бошлади. Бўлиб ўтган инқилоб биринчи галда монархия сиёсий тузумига барҳам берди ҳамда мамлакатнинг бир қанча соҳаларига имконият эшикларини очиб берди. Жумладан, Муваққат ҳукумат томонидан эълон қилинган “Баённома”га, шунингдек, Россия фуқароларига “Мурожаатнома”да ҳам бир қатор сиёсий эркинликларга йўл очиб берилганлиги таъкидланади. Мамлакатда сўз, матбуот эркинлиги ўрнатилди. Туркистонда Россия империяси даврида мавжуд бўлган турли хил диний ва миллий тазиикларга ҳам чек қўйилди.

Петроград воқеаларидан сўнг, мамлакатда янги ҳокимият тузилиб, демократия ва ижтимоий адолат сари томон қадам ташланди. Мамлакат аҳолисининг кўпчилиги, унинг жуда кўп халқлари, турли синфлари, ижтимоий гуруҳлари, сиёсий партиялари ва ижтимоий ҳаракатлари инқилобни баланд руҳ билан қабул қилдилар ва уни қўллаб-қувватладилар.

Инқилобдан сўнг озодлик, тенглик, мустақиллик, адолат шиорлари ҳаётга жорий қилина бошланди. Бу жараёнлар аста-секин Туркистонга ҳам кириб келиб, бу ҳол маҳаллий аҳоли томонидан кўтаринки руҳда қаршиланди. Мазкур воқеалар ўлгадаги миллий уйғониш жараёни ва халқнинг ўз-ўзини англашига кўмак берди.

Февраль инқилоби мусулмон руҳонийлари ҳаётига ҳамижобий таъсир қилди. Уларнинг илгари мавжуд бўлган юқори мавқелари қайта тиклана бошланди. Шу билан биргаликда, Туркистондаги мактаб ва мадрасалар ҳам ўз мавқеини тиклаб ола бошладилар. Империя даврида кўплаб сиқувларга ҳамда чеклашларга қарамай, улар аҳоли орасида ўз обрўсини сақлаб қолган эди. Мактаб ва мадрасалар ўқув дастурларига дунёвий фанларнинг киритилишига маҳаллий жадидлар юқори ташаббус қўрсатдилар. Айниқса, йирик жадидчи ва моҳир педагог Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг бу ишда хизматлари катта бўлди. XX аср бошларида Туркистонда кенг шаклланган жадидчилик ҳаракати маҳаллий аҳолини маърифатли қилишга катта ҳисса қўшди. Жадидлар мусулмон руҳонийлари, диний мактаблар

муаллимлари ва талабаларини, ўз сафларида бирлаштирилар. Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Убайдулла Хўжаев, Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Тавалло, Чўлпон жадидларнинг энг ёрқин намоёндаларидан эди.

1917 йил февралидаги демократик жараёнлар Туркистонни ҳам қамраб олди. Бу жараёнлар айниқса миллий маориф соҳасига ҳам дахлдор бўлди, чунки мазкур даврларда ҳам ўлка маданий ҳаётида чуқур илдиз отган мактаб, қориҳона, мадрасалар мавжуд эди. Бу мактаблар билан биргалиқда рус-тузем мактаблари, янги усул мактаблари ўлкада фаолият олиб борган.

Туркистон ўлкасида демократик ўзгаришларни амалга оширишда 1917 йил 14 июлда Скобелев (Янги Марғилон)да бўлиб ўтган қурултой муҳим ўрин тутади. Унда муҳторият лойиҳаси муҳокама қилинди. “Муҳторият лойиҳаси”ни ишлаб чиқишида жадидлардан Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудийлар иштирок этган. Ушбу хужжатда диний масалалар қатори мактаб ва мадрасалар масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Ўлкада дин ишларини назорат қилиш мақсадида пойтахтда маҳсус “Маҳкамай Шаръия” (Қонунлар палатаси), вилоятларда унинг бўлимлари, ҳар бир шаҳар ва қишлоқда эса қозихоналар таъсис этишни таклиф қилдилар. Бундан ташқари, дунёвий таълим билан бир қаторда диний таълим муассасаларининг фаолиятига кенг йўл очилди.

Курултойда маъруза қилган Муваққат ҳукумат Туркистон қўмитасининг аъзоси С. Мақсудов, йирик шарқшунос Л. Зимин, Фарғона вилоятининг маориф бўйича инспектори Ф. Егоров маҳаллий аҳолига таълим бериш ишида рус-тузем мактабларининг яроқсиз эканлигини исботлаб бердилар.

Шунингдек, курултойда эски мактаб, мадрасалар фаолиятига ҳам алоҳида ўрин ажратилди. Курултойда чиқарилган қарорга асосан ўлкадаги барча мадрасалар уч босқичга: қуий (адно), ўрта (авсат), юқори (аъло) босқичга бўлиниши лозимлиги белгиланди. Аввалги даврлардагидан фарқли ўлароқ мадрасалардаги ўқув-тарбия ишлари бевосита мударрислар кенгаши

ихтиёрига ўтди. Мадрасалар ишини назорат қилиш эса, съезд қарори бўйича, диний бошқармага тегишли деб топилди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкент шаҳар думаси рус-тузем мактабларини миллий мактабларга айлантириш тўғрисидаги лойиҳани тасдиқлаган. Шу билан бирга дума давлат маблағи ҳисобидан 12 та усули қадим мактаби очиш ҳақида қарор чиқарган,³⁴ лекин Туркистон анъанавий мактабларининг 1917 йил февралидан кейин эришган ривожланиш имкониятлари большевиклар томонидан октябрда амалга оширилган давлат тўнтариши натижасида рўёбга чиқмади.

Совет ҳокимиятининг дастлабки қунлариданоқ большевиклар ўлка маҳаллий ахолисининг миллий қадриятларини топташ ва йўқотишга ҳаракат қилдилар. Ушбу мақсадни амалга ошириш юзасидан бир қанча қонунлар ишлаб чиқилди. Советларнинг Бутунrossия II съездида қабул қилинган “Ер тўғрисида”ги декретда 1917 йил 26 октябрдаёқ барча ерлар, шу жумладан, монастир, черков, вақф ерлари умумхалқ мулки деб эълон қилинди.

Большевиклар сўзда демократия, ижтимоий тенг ҳуқуқлилик, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуки тарафдори эдилар. Аслида эса миллий манфаатлар, диний ҳис-туйғулар, мусулмонларнинг анъаналари ва маросимлари умуман ҳисобга олинмаган.

1918 йилнинг 20 апрель - 1 майда Тошкентда V ўлка съезди бўлиб ўтди. 22 апрелда съезд томонидан олинган телеграммага асосан большевиклар ҳукуматининг раҳбарлари Туркистонга “советча асосдаги муҳторият” инъом қилишлари баён қилинган. Ушбу телеграмма қуйидаги сатрлар билан бошланади: “Халқ Комиссарлари Совети ўлкангизнинг совет тартиблари асосида муҳторият бўлишини қўллаб-қувватлайди, бунга қўнглингиз тўқ бўлсин; ...сизлар бутун ўлкада советларнинг кенг тармоғини вужудга келтирасиз, мавжуд советлар билан тўла ҳамкорликда иш олиб борасиз”.

³⁴ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. – Т.: 2010. – Б. 20.

Съезд делегатлари В.И.Ленин ва И.В.Сталин кўрсатмасига мувофик, 30 апрелда “Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси ҳақидаги Низом”ни қабул қилдилар. Съезд совет Туркистонининг қонун чиқарувчи олий органи – 36 кишидан иборат (18 тадан большевик ва 18 та сўл эсерлар кирган) Марказий Ижроия Комитети (МИК) ни сайлади.

Большевиклар ҳокимият тепасига келишлари билан ўлка халқлари миллий маданиятини чеклаш томон сиёsat олиб бордилар. Улар аввал бошда, асосан, миллий маданият ва маърифат ўчоқлари бўлган эски мактаб ва мадрасаларни тугатиш томон йўл тутдилар. Таъкидлаш керакки, совет ҳукмронлигининг дастлабки йилларидан бошлаб Туркистонда эски мактаб ва мадрасалар фаолияти расман таъкиқланмади. Шу боис, улар ўз фаолиятларини маълум даражада давом эттириб келдилар, бироқ маҳаллий совет ташкилотларининг уларга доир аниқ кўрсатмалари йўқлиги сабабли марказнинг ўлка шароитига тўғри келмайдиган қонунларига амал қилишига тўғри келди.

Совет давлати билан черковнинг ўзаро муносабати тамойиллари РСФСР ХҚСнинг 1918 йил 23 январдаги “Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида”ги декретида белгилаб берилди. Мазкур декрет 13 моддадан иборат бўлиб, унда динни давлатдан ажратилиши таъкидланган эди. Декрет эълон қилингандан сўнг, Тошкент Советининг ижроия комитети Туркистон ўлкаси ўқув юртларининг бош инспекторига ўлканинг барча ўқув муассасаларида “уларда диний ва ақоид предметлар ўқитиши тўхтатиши ҳақида” фармойиш беришни таклиф этди. Мактаб черковдан ажратилди. Хусусий ўқув юртларида ҳам диний таълимотларни ўқитиши таъкиқланди. Мактабларда дин ўқитиши учун барча кредитлар ёпиб қўйилди ва диний таълимотдан дарс берувчи ўқитувчилар ҳар қандай таъминотдан маҳрум бўлдилар. Барча динларга мансуб ўқув юртларининг бинолари халқ мулки сифатида маҳаллий Советларнинг ёки Маориф халқ комиссарлигининг ихтиёрига ўtkазилди.

1918 йил 20 ноябрда Туркистан АССР Халқ Комиссарлар Совети шу иили 23 январда қабул қилинган декретга мувофиқлаштирилган тарзда декрет чиқарди.³⁵ Унга кўра, Туркистондаги диний мактаб ва мадрасаларда диний фанларнинг ўқитилиши тақиқлаб кўйилди.

Бу ҳақда тўхталиб, жадидчилик ҳаракатининг ёрқин намояндаси Мунаввар Қори Абдурашидхонов бутун Туркистондаги: “ерли мактабларда дин дарсларини ўқитув ва мактабда ибодатлар қилдирув ман қилинғон ҳолда, ёлғуз мусулмонлар учун истисно тариқасида дин дарсларини бермоқға рухсат этилуб, чиқарилғон мазкур буйруқ ё халқ орасига тамом тарқалмаган ва ёхуд тарқалған бўлса ҳам, муҳтасар бўлғонлиги учун мазмунни яхши англашилмағон”, - деб ёзган эди. Худди шу мазмундаги буйруқ 1918 йил 9 ноябрида Тошкент шаҳар маорифи бўлими томонидан ҳам чиқарилди.

Совет ҳукуматининг миллий мактаб, мадрасаларга нисбатан аниқ ишлаб чиқилган сиёсати бўлмаганлиги сабабли, бу мактаблар устидан бир вақтнинг ўзида бир неча комиссарлик назорат олиб борди. Ҳусусан, Туркистон Миллатлар халқ комиссарлигининг назорат доирасига эски мактаблар ва мадрасалар кирмаган бўлса ҳам, мазкур комиссарлик ўзининг 1918 йил 27 ноябрдаги циркуляри билан областлардаги Миллатлар ишлари бўлимларига область аҳолиси маорифининг бир текис ривожланишини кузатиб бориш, уларни эски мактаблардан бошланғич умумтаълим мактабларига ўтишга тайёрлаш ва кўмаклашиш вазифасини юклиди. Барча эски усул мактабларига “усули сатвия” га ўтишни таклиф этди. Шунингдек, бу муассасаларнинг вакф мулклари устидан назорат олиб борди ҳамда мадрасаларни ислоҳ қилиш хақидаги масалани ишлаб чиқди.

Туркистондаги Миллатлар халқ комиссарлиги диний мактабларни ислоҳ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Комиссарлик диний мактабларни ўз тасарруфи ва таъсирига олишни Туркистон ХҚСдан сўрайди,

³⁵ Кочаров В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. – Т.: Госиздат, 1959. – С. 36.

лекин Туркистон ХКС 1918 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган мажлисида бу масала ижобий ҳал этилмаган.

Мустамлака Туркистонида октябрь тўнташига қадар мусулмон руҳонийлари халқ орасида катта обрўга эга эди. Бунинг сабабларидан бири мусулмон руҳонийларининг моддий-молиявий, иқтисодий базасининг мавжудлиги бўлган. Улар катта ҳажмдаги вақф мулки - ер, савдо-саноат ва бошқа мулкларга эгалик қиласиди. Бундан ташқари, мусулмон руҳонийлари бошқа диний ходимлардан, шу жумладан, христиан дини руҳонийларидан, фарқли ўлароқ фақат диний ибодатларни ташкил қилувчиси бўлиб қолмай, шу билан бирга суд, маориф, ишларининг ҳам ташкил этувчиси эдилар.

Шундай қилиб, масжидлар, шунингдек, мадраса, мактаблар ҳамда бошқа диний, маданий-маърифий муассасалар вақфлар ҳисобидан келган маблағлар ҳисобига яшаган. Вақфларни национализация қилиш масжид, мадраса, мактабларни, уларнинг моддий базасидан маҳрум қиласиди ва бу ҳол фақат руҳонийлардагина эмас, балки масжидга қатновчилар, мадраса талабалари, мактаб ўқувчиларида норозилик туғдирди. Шунга қарамасдан, диний масалани ва хусусан вақф масаласини ҳал қилишга эҳтиёткорона, дикқат билан ёндашилмади, вақфларга муносабат соҳасида ўз вақтида тўғри сиёsat ишлаб чиқилмади.

Туркистонда диний мактаблар фаолиятини тугатиш тўғрисидаги масала 1919 йил 20 майда Туркистон Маориф халқ комиссарлиги ҳайъати мажлисида кўрилди. Унда комиссар Абдусатторов, ҳайъат аъзоларидан Горькин, Костецкий, Богат, Миронов, Суханов, Тўхтабоев, Хожиковлар иштирок этди. Мазкур мажлисда Туркистон халқ маорифи бўлимни мудирининг эски мактаблар ва уларни ёпиш, маҳаллий муаллимлар ва улар учун уездларда ёзги педагогик курслар ташкил қилиш ҳақидаги маърузаси ҳам тингланди.

Марказ томонидан қабул қилинган қарорлар эски мактаб ва мадрасаларнинг фаолият қўрсатишига тўсқинлик қилди. Совет амалдорлари

улар фаолияти тўғрисида турли хил салбий фикр-мулоҳазаларни илгари сурдилар. Тошкент уезд халқ таълими бўйими мудирининг Ишчи ва дехқон депутатлари Совети ижроия қўмитасига йўллаган маъruzасида (1918 йил 13 ноябр): “Тузем (маҳаллий) қишлоқларида тўнтаришгача бўлган мактаблар: масжидлар қошидаги ҳам эски усул, ҳам янги усул мактаблар, мадрасалар фаолият кўрсатмоқдалар ва бунда униси ҳам, буниси ҳам давр талабларига ҳам, ислоҳ қилинган мактаб дастурларига ҳам жавоб бермайдилар, шунинг учун ҳам барча аҳолини маҳаллий пунктларида янги мактаблар очиш керак”.

Совет ҳокимияти дастлабки йилларида республика халқ таълими органлари эски усул мактабарини ислоҳ қилиш ва уларни совет мактабларининг дастурига ўтказишга интилдилар. Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлигининг 1919 йил 14 декабрдаги фармойишида мана бу кўрсатма берилган эди: “Туркистон Республикасида омон қолган ҳаётий манфаатларга ёт бўлган бегона конфессионал (диний) мактаблар, эски усул, янги усул мактаблари инқилобдан илгари ҳукумат ва маҳаллий манбалардан олинган субсидия (пуллар)дан фойдаланганлар. Ҳозирги даврда бу мактабларга субсидия бериш мумкин эмас. Халқ маорифи бўлимларига маҳаллий совет органлари орқали ана шундай турдаги барча мактабларга улар ислоҳ қилинишни ва умумдавлат турини қабул қилишни хоҳлайдими деган сўров билан мурожаат қилишни таклиф қиласиз”.³⁶

Совет органларининг эски усул мактабларига ана шундай муносабатда бўлганликлари натижасида мадраса ва мактаблар сони ҳам улардаги ўқувчилар сони ҳам кескин камайди. Тошкент Эски шаҳар халқ маорифи бўйими мудири Тиллахонов Туркистон Республикаси халқ маорифи бўлимлари мудирларининг 1920 йил 29 майда бўлган I съездидаги бундай деган эди: “20 га яқин эски усул мактаблари мавжуд. Уларнинг ҳар биридаги ўқувчилар 5, 7, 10, 15 тага етмайди. Улар аста-секин тугаб бораяпти. Мазкур мактабларга биз текканимиз, ёпиб қўйганимиз йўқ ва уларни қўллаб-

³⁶ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. – Т.: 2010. – Б. 36.

кувватлаганимиз ҳам йўқ. Мадрасаларда 75 та ўқувчи бор, бундан ортиқ эмас”.³⁷

1921 йилнинг март ойида РКП (б) нинг X съездида янги иқтисодий сиёсатнинг вазифалари белгилаб берилди. Хукуматнинг бу сиёсати озиқ-овқат разветкасини озиқ-овқат солиги билан алмаштиришга, савдо-сотиқни эркинлаштириш, хусусий тадбиркорликка йўл очиб беришдан иборат бўлган. Янги иқтисодий сиёсат даврида вакфлар маблағи миқдори қулай шароит туфайли кўпайиб борди, бироқ совет хукумати бу маблағлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиш учун қулай шароит қидира бошлаган. 20-йилларнинг иккинчи ярмидан НЭП ўз моҳиятини йўқотди, эркин савдо ва хусусий тадбиркорлик чеклаб қўйилди. Бу жараён мактаблар фаолиятига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Туркистон АССР Советларининг X съезди (1921 йил август) ер сиёсати хақидаги қароридан вакф масаласи ҳам ўрин олган эди. Унда вакф мулкининг икки шакли белгилаб берилган:

- 1) масжид, мозорларга қарашли диний аҳамиятга молик вақф мулклари;
- 2) мадраса, мактаб ва бошқа муассасаларга қарашли маданий-маърифий аҳамиятли вақфлар.

Съезд диний мақсадлардаги вақф ерларни умумдавлат фондига олишдан воз кечишига қарор қиласди. Маданий-маърифий мақсадлардаги вақфларни маҳаллий аҳоли талаб қилган тақдирдагина социалистик мулкка айлантириш мумкинлиги қарорда акс эттирилади.

1920 йилнинг июнь ойида Туркистон Республикасидаги Халқ Маорифи бўлими мудирларининг съездида ҳам эски мактаб, мадраса ва қориҳоналар масаласи муҳокама қилинди. Бу борадаги муаммолар тўғрисида Туркистон Республикаси Маориф халқ комиссарлиги турк секциясининг аъзоси, академик бўлими бошлиғи Мунаввар Кори Абдурашидхонов маъруза қилди. У мактаб, мадрасаларнинг пайдо бўлиши уларнинг фаолияти, мақсади,

³⁷ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. – Т.: 2010. – Б. 33.

вазифалари, ҳамда ҳукуматнинг халқ маорифи тизимиға нисбатан олиб борган сиёсати тўғрисида батафсил маълумот беради. У ўз нутқида мадраса ва мактаблардан халққа зиё тарқатишида фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгалигини таъкидлади. Жумладан, маърузачи қуидагиларни таъкидлаган эди:

- 1) вақфлар диний ва ижтимоий хизмат учун эмас, халқни маданиятини юксалтириш учун ташкил этилиши керак;
- 2) миллий мактаблар, мадрасалар Туркистон халқларининг умумий таълим, фан, санъати манбаидир;
- 3) миллий мактаб, мадрасаларни ва вақфларни диний бўёқ олиши эски чор ҳукумати сиёсатига асосланган;
- 4) вақфлардан тушаётган маблағлар ва ҳукумат томонидан бериладиган маблағлар, қурилиш ашёлари асосида минглаб мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ўзгартириш, уларни диний муассасалардан маданий-таълим манбаларига айлантириш, янги дастур асосида ўзгартириш зарур.

Юқоридаги вазифаларни амалга оширишда маҳаллий жадидларнинг ўрни катта бўлди. Улар таълим тизимини ислоҳ қилишнинг маълум дастурларини ишлаб чиқдилар, бироқ ушбу жараёнларни амалга оширишга совет ҳукумати аввал бошданоқ қаршилик кўрсатди.

Мусулмон мактаблари фаолиятига XX асрнинг 20-йилларида В.И. Ленин томонидан ишлаб чиқилган “маданий инқилоб” деб номланган сиёсат ҳам салбий таъсир кўрсатди. Бу сиёсат ўз навбатида Туркистон халқларига “янги маданиятни” сингдириш ва халқнинг қадимий маданиятидан унинг асл моҳияти бўлган миллийликни чиқариб ташлашга қаратилган эди. “Маданий инқилоб” сиёсати заминида ўша даврда пайдо бўлган маданиятдаги “пролеткульт” (пролетар маданияти) йўналиши ётар эди. “Пролеткульт”-чилар, асосан, европалик аҳоли вакилларидан иборат бўлиб, улар маҳаллий аҳолининг миллий урф-одат ва қадриятларини тан олмаганлар. Кўриниб

турибидики, улар ўз фаолиятлари давомида диний мактабларга ҳам қарши турган.

1922 йил 12 майда Туркистон КП МК ва Тошкент Эски шаҳар комитети билан ҳамкорликдаги “Босмачилик билан курашиш ва РКПнинг Туркистондаги навбатдаги вазифалари” масаласи юзасидан V Пленум бўлиб ўтди. Пленумда Туркистон КП МК раиси А.Рахимбоев ҳам қатнашди. Унда мавжуд сиёсий вазият ҳақидаги масалалар мухокама қилинди. Пленум ислом динига маълум эркинлик бериш, қози ва бийлик судларини тиклаш, вақф мулкларини мактаб, масjid ва мадрасаларга қайтариб бериш, совет қонунчилигини шариатга мослаштириш ҳақида қарор қабул қилди.

Қарорда совет ҳукуматининг Шарқда ислом, шариат анъаналари билан ҳеч қандай жанг қилмаслиги тўғрисида ҳам фикр юритилган. Бу масалалар юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш Адлия халқ комиссари Дўстмуҳамедовга топширилди. Туркистон МИК маълум вақт ичida халқ судлари ва бийлар фаолиятини ҳамда вақфларни бошқаришни, шариат масалаларини туб аҳолига мослаштириши керак эди.

РКП (б) Марказий Комитетининг 1922 йил 18 майдаги “Туркистон – Бухоро ишлари тўғрисида”ти қарори чиқди.³⁸ Унда “Тинч меҳнатга қайтишни истаган барча босмачиларга авф эълон қилиш, вақф ерларини уларнинг собиқ эгаларига қайтаришни ва маҳаллий судларни тиклаш” масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу қарор асосида РКП (б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси Г.К. Оржоникидзе ҳамда Ш. Элиаваларнинг бевосита иштирокида Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги совет ва партия раҳбар органлари вақф ерларини аввалги эгаларига қайтариб бериш, шунингдек, вақфларни масjid, мадраса ва эски мактаблар ихтиёрига қайтариб бериш, қозилик судларини тиклаш бўйича амалга оширилиши лозим бўлган масалалар бўйича ҳам келишиб олинди.

³⁸ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. – Т.: 2010. – Б. 37.

Туркистон Республикаси Советлари МИК 1922 йил 20 июнда “Туркистон Республикаси мадраса ва масжидларига вақфларни қайтариш ҳақида” ги 75-сонли декретни чиқарди.³⁹ Декретга биноан вақф мулклари мадрасаларга қайтариб берилгандан сўнг, ушбу мулклардан фойдаланиш натижасида тушадиган маблағлар мадраса ва масжидларни, мактабларни сақлаш уларнинг биноларини таъмирлаш, мадраса ва мактаблардаги тарбиячиларга ҳақ тўлаш каби мақсадлар учун ишлатиладиган бўлди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Россия империяси даврида Туркистоннинг барча генерал-губернаторлари диний мактабларни назоратда ушлаб туриш, маълум тарзда руслаштириш сиёсатини олиб борганлар. Мустамлака маъмуритининг ҳар қандай чеклаш ва тазиикларига қарамай, диний мактаблар ўз фаолиятини давом эттириб, уларнинг сони йилдан-йилга ортиб борди. Урф-одат, анъаналарга мувофиқ, маҳаллий аҳоли ўз фарзандларини асосан диний мактабларда ўқитар эди.

Совет хукуматининг зўравонлик ва тазиик сиёсатига қарамай, эски мактаб ва мадрасалар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ҳам халқ орасида ўз мавқеини саклаб қолди. Большевиклар томонидан мадраса, мактаблар вақф мулкларининг ғайриқонуний тарзда талон-тарож қилиниши ҳамда уларни давлат ихтиёрига ўтказилиши маҳаллий аҳолининг кўплаб жиддий норозилигига сабаб бўлди. Ана шунинг оқибатида мусулмон рухонийлари ва кўплаб зиёлилар XX асрнинг 20-йилларига келиб, мустамлакачилик тузумига қарши қаратилган ҳамда ўлкада авж олиб бораётган қуролли қаршилик ҳаракатига қўшилиб кетди. Совет хукумати норозилик ҳаракати авж олганлигидан ташвишга тушиб, маҳаллий аҳоли талабларини ҳисобга олишга мажбур бўлди. Хукумат мадраса, мактаблар вақф мулкларини аввалги эгаларига қайтариш масаласини қўриб чиқиб, бир қанча қарорлар қабул қилди. Жумладан, “Туркистон Республикаси мадраса ва масжидларига вақфларни қайтариш ҳақида”ги декрет маҳаллий аҳоли

³⁹ Кочаров В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. – Т.: Госиздат, 1959. – С. 38.

ҳаётида ижобий аҳамиятга эга бўлди. Декрет асосида мадрасаларнинг қайтадан ташкил этилиши бошланди, улардаги ўқув дастурларига ўзгартиришлар киритилди. Мактаблар ҳам бир қадар эркин фаолият олиб бориш имкониятига эга бўлдилар. Диний ўқув муассасаларига совет органларининг доимий равишда аралашишларига барҳам берилди. Мактаб ва мадрасаларнинг сони аста-секинлик билан ортиб борди. Уларда таҳсил олувчи талабаларнинг сони ҳам орта бошлади.

Шубҳасиз, бу ҳол совет ҳукумати ва коммунистик партиянинг бутун советлар мамлакатида юзага келган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳадаги оғир инқирозий ҳолатларни ҳисобга олиши, жумладан, Туркистон ўлкасидаги маълум шарт-шароитларни эътиборга олишга мажбур бўлганлигининг тугал ҳосиласи эди.

П БОБ. ТУРКИСТОН АССРДА СОВЕТ ХОКИМИЯТИНИНГ ВАҚФ СОҲАСИДАГИ СИЁСАТИ ВА УЛАРНИ ЧЕКЛАШГА ҶАРАТИЛГАН ЧОРА ТАДБИРЛАРИ.

2.1. Совет ҳокимияти ўрнатилган йилларда вақф мулклари хусусидаги сиёсати.

Ўрта Осиё мусулмон руҳонийлари қадимдан йирик ер ва бошқа мулк эгалари бўлганлар. Ислом анъаналарига қўра, хонлар, амирлар, уларнинг амалдорлари, катга ер эгалари, савдогарлар мусулмон диний ташкилотларига фойда келтирадиган ер ва бошқа мол-мулкларни вақф қилган. Вақф мулклари ва улардан келадиган даромадлар турли диний, маданий ташкилотларнинг таъминоти, турли жамоа ишларини бажариш учун мўлжалланган эди.

XII асрда яшаб ўтган марғилонлик фикҳ олими Бурхониддин ал-Марғиноний «Хидоя» китобида вақфнинг моҳиятини таърифлаб шундай деган: «Вақфа берилган мулк унинг эгаси томонидан қайтариб олиниши мумкин эмас, шунингдек, тухфа қилиб берилиши ёки сотилиши, сотиб олиниши, васият қилиб берилиши мумкин эмас»⁴⁰.

Шариатнинг вақф тўғрисидаги бу қоидаларига кўп асрлар давомида ўзбек хонлари, амирлари томонидан қатъий риоя қилиб келинган. Туркистон минтақаси Россия империяси томонидан босиб олингандан кейин подшо хукумати ва совет хукумати шариатнинг бу қоидаларини бузди ва вакф мулкларини диний ташкилотлардан тортиб олиб давлат мулкига айлантирди.

1917 йил 25 октябрда Россия пойтахти Петрограддаги Октябрь тўнтариши тўлқинлари Тошкентга ҳам етиб келди ва большевиклар томонидан Совет ҳокимияти ўрнатилди. Туркистон ўлкаси РСФСР таркибида эди. РСФСР хукуматининг декретларини Туркистонда ҳам амалга оширилиши шарт эди. Бироқ Марказда қабул қилинган декретлар Туркистон

⁴⁰ Бурхониддин ал-Марғиноний. Хидоя. В-4 томах. Том.Н. Ташкент, 1893. 145-бет.

шариатига тўғри келмас эди. Лекин Туркистон большевиклари маҳаллий шароитни, туб ерли аҳоли хоҳиш-иродасини ҳисобга олмай Марказ декретларини кўр-кўrona, зўрлик ишлатиб ҳаётга тадбиқ этдилар. Россия хукуматининг «Ер тўғрисида»ги декрети барча ерларни давлат мулки деб эълон қилди. Шу декретга асосан большевиклар Туркистонда ҳам барча ерларни жумладан, вақф ерларини ҳам давлат ихтиёрига ўтказиш, мусодара қилиш керак деб ҳисобладилар. Ҳусусий мулкчиликни тугатиш, унинг асосида мулқдорлар синфини йўқотиш, синфсиз жамият қуриш каби утопик ғоялар большевиклар партияси дастурида акс этган эди. Демак Туркистон большевикларининг вақф ерларини тугатиш сиёсати большевиклар дастурига асосланган йўл-йўриқ эди.

Туркистонда 1917-1920 йилларда, яъни янги иқтисодий сиёсатга ўтгунга қадар ўлка коммунистларида «тўғридан - тўғри социализмга ўтиш» ғояси устунлик қилди. Бу ғоя хусусий мулкчиликни йўқотиш, бозор муносабатларини бекор қилиш, миллий ахлоқ, урф-одат, қадриятларни пролетар маданияти билан алмаштиришни тақозо қилар эди. Большевиклар партиясининг бу умумий йўли Туркистон коммунистларининг вақфга иисбатан олиб борган сиёсатига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Улар маҳаллий шароитни, мусулмон аҳолисини исломга бўлган ижобий муносабатини ҳисобга олмай вақф мулкларини мусодара қилишга, уларни давлат ихтиёрига ўтказишга, руҳонийларни моддий базасидан маҳрум қилишга ўринсиз шошилдилар.

Туркистон Республикаси ҳукумаги, халқ комиссариатари уларнинг масъул ходимлари марказий ҳукуматниш декретларига, қарорларига асосланиб ўлқадаги ишларни ташкил қилган. Маҳаллий ҳукумат ва унинг комиссарликлари ер масаласини ҳал қилишда РСФСР ҳукуматининг «Ер тўғрисида» декретидаги ғоялар, қоидаларга кўра иш тутдилар. Бу декретда барча ерлар, жумладан, монастир ва черков ерлари ҳам давлат мулки деб эълон қилинган эди. Шундан келиб чиқиб, Туркистон ҳукумати ва унинг ер

масаласи билан шуғулланадиган халқ комиссарликлари вақф ерларини «национализация» қилиш зарур, деб ҳисобладилар.

Үлкада совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳукумат томонидан вақфларни бошқариш вазифаси 1918 йил ўртасида Туркистон АССР Миллий ишлар бўйича комиссариатига топширилди. Ҳуқуқий томони, яъни вақфнинг «национализация» қилиниши ёки дахлсизлиги тўғрисида 1920 йилнинг охирига қадар ҳукумат аниқ қарор қабул қилмади. Бу масала бетайин, мужмал бўлиб қолаверди. Бундай ҳолат вақф масаласини ўзбилармонлик билан хал қилишга йўл очиб берди. Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлиги вақф мулкларини мусодара қилиш тарафдори эди. Комиссарлик 1918 йил 24 июлда «Туркистон автоном республикасида миллий ишлар бўйича вилоят ва уезд комиссарлари тўғрисида муваққат низом»ни тасдиқлади. Низомда кўрсатилишича, «Миллий ишлар бўйича вилоят комиссари вақфлар бўйича барча ариза, шикоятларни кўриб чиқади ва ҳал этади. Вилоят миллий ишлар бўйича комиссари вақфларга оид шикоятларни кўриб чиқиша доимо вақфни мусодара қилишни назарда тутади»⁴¹.

Хужжатдан кўриниб турибдики, Миллий ишлар бўйича халқ комиссариата ўзининг маҳаллий органлари фаолиятини вақф мулкларини мусодара қилишга йўналтирган. Бундай йўл тутиш ўша давр шартшароитларига, мусулмон аҳолининг турмуш тартибига, ҳаёт тарзига тўғри келмас эди, маҳаллий аҳоли исломий урф-одат, қоида, йўл-йўриқларни қадрлар эди ва вақфларни шариат қоидаларига асосан давлат ёки айрим шахслар тортиб олиши мумкин бўлмаган муқаддас нарса деб тушунар эди. Совет идоралари диний ташкилотларнинг вақфларни тортиб олиб, мусодара қилиб мусулмонларни диний ҳис-туйғуларини ҳақоратладилар. Большевиклар маҳаллий халқ хоҳиш-истаклари билан ҳисоблашмас ва ўз мақсадларини зўрлик йўли билан амалга оширап эдилар.

⁴¹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 45.

1919 йил январда Туркистон АССР Марказий Ижроия комитети мажлисида Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлари тўғрисидаги низом муҳокама қилинди. Низомда «Республикадаги вақф мулкини бошқариш» комиссариати вазифасига киради деб кўрсатилган эди. Вақфларни бошқариш учун вақф бўлими ташкил қилиш назарда тутилган эди. Туркистон АССР Маориф халқ комиссари П.В.Билик Миллий ишлар бўйича комиссариатни халқ маорифи ишига аралашишига, вақфларни бошқаришига қарши чиқди⁴². У вақфларни Халқ Хўжалик Марказий Кенгаши тасарруфига беришни, улардан тушадиган даромадларни диний мусулмон мактаблари, масжидларни таъмирлаш учун эмас, умумий таълим ишига сарфлаш зарурдеб ҳисобланди. Марказий Ижроия комитет аъзоларининг кўпчилиги вақф мулкларини бошқаришни Миллий ишлар бўйича комиссариатга топширилишини тўғри деб топишиди ва низомни маъқуллашди⁴³.

Миллий ишлар бўйича халқ комиссариатининг низомида вақф мулкларини бошқариш масалалари аниқ баён этилмаган эди. Вақфлар давлат мулкими ёки диний ташкилотларникими? Вақфлардан тушадиган даромадлар қандай фойдаланилади? каби саволларга аниқ жавоб йўқ эди. Низомни конкретлаштириш учун 1919 йил апрелда комиссия тузилди. Бу комиссия аъзолари низомнинг вақф тўғрисидаги моддаси бўйича ҳам ўз таклифларини киритдилар. Муҳокамада иштирок этганларнинг кўпчилиги совет хокимияти қонунларига асосан ерга ва бошқа ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик бекор қилинган, шунинг учун вақф мулкларини ҳам мусодара қилиш зарур деб ҳисобладилар. Комиссариатнинг 1919 йил 9 майдаги мажлисида сўзга чиққан, комиссариат девонхонасининг бошлиғи Г.П.Альферов шундай фикр билдиради: «Кўрсатилган модданинг матнида вақф мулкларини тугатиш тўғрисида айтиш жуда зарур, чунки вақф мулкларини йўқотиш тўғрисидаги масала, социал принципга мувофиқ, Совет

⁴² Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 47.

⁴³ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 47.

ҳокимиятининг навбатдаги вазифасидир»⁴⁴. Альферовнинг фикрини Сушинский, Карапульников, Норбўтабековлар ҳам кўллаб-куватладилар.

Комиссия аъзоси С.Велунц вақфларни бошқариш ва идора қилиш бўйича шундай фикр билдирган: «Вақф масаласини, уни тартибга солишни Совет ҳокимияти дастури бўйича амалга ошириш керак. Модомики, Совет ҳокимият эски тартиблар билан курашаяптими ва уларни тан олмайдими, демак табиийки, у ёки бу вақф мулкини бошқаришга фақат коллегияни қолдириш керак, мутаваллияларни бу вазифадан озод қилиш керак».⁴⁵

С.Велунц фикрига Альферов ва Собберей ҳам қўшилишди. Шу билан бирга Собберей айтдики, мутаваллияларнинг фаолияти ёмон ном қолдирган.

1919 йил 9 майдаги комиссия мажлисининг баённомасида кўрсатиладики: «Ўртоқ Собберей масаланинг сиёсий томондан ҳисобга олиб вақфларни дахлсиз қолдириш шартлиги тўғрисида гапирди. Вақфларни дахлсизлиги масаласини тушунтириб ўртоқ Велунц айтдики, олдинги нотиқларни фикрларидан келиб чиқиб айтиш керакки, вақфларни дахлсизлиги тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Музокара тугагандан кейин комиссия 6-моддани уни изоҳи ва қўшимчалари билан янги таҳририни қабул қилиб, ўша заҳотиёқ қоидалар лойиҳасига киритилди»⁴⁶.

1919 йил 14 майдаги комиссия мажлисининг баённомасида ёзилганки, «Ўртоқ Карапульников айтдики, соиализация, национализация, муниципализация тўғрисида янги қонун борлиги шароитида, ўз-ўзидан маълумки, вақфлар бу қонунга бўйсуниши шарт. Демак, қонунни бошқача талқин қилиш совет ҳокимиятининг умумий дастурига зид бўлади»⁴⁷.

Комиссия аъзоси Норбўтабеков қўйидаги фикрларни билдиради: «Вакф масаласини ҳал қилишда ерни социализация қилиш тўғрисида қонун борлигини қатъий суръатда инобатга олиш керак, вақф мулкини давлат тасарруфига ўтказиш ва бутун ер фондини Зироат халқ комиссариатига

⁴⁴ Мукминова Р.Г. Духовенство и вакфи в Средней Азии. Москва, Наука. 1985, С. 62

⁴⁵ Болтабоев С.Т. Туркестондаги вақф мулклари тарихи. Наманган. 2005. Б.17.

⁴⁶ Ўша жойда.

⁴⁷ Ўша жойда.

бериш керак.

Юқорида келтирилган хужжатлардан кўриниб турибдики, Миллий ишлар бўйича халқ комиссариата коллегиясининг аъзолари, бўлим бошлиқлари, масъул ходимлари вақф ерларини национализация қилиш зарур деб хисоблаганлар. Вақф масаласига бундай «сўлларча» ёндашишнинг сабаби шунда эдики, Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлигининг кўпчилик ходимлари европаликлар бўлиб улар совет ҳокимиятининг ижтимоий, иқтисодий, маданий сиёсатини тушунмаган, бироқ совет ҳукуматининг миллий сиёсатини яхши билмаган, Туркистонни ўзига хос ҳусусиятларини маҳаллий шароити тўғрисида тўла тушунчаси бўлмаган. Шунинг учун вақф масаласини ҳал қилишда, Миллий ишлар бўйича халқ комиссариатининг вақф сиёсатини белгилашда турли хатоларга йўл қўйди.

Туркистон Республикаси ҳукуматининг вақф масаласига муносабати сиёсатининг ишланмаганлиги, аниқ эмаслиги вақф ишини бошқариш органлари фаолиятини оғирлаштириди, мураккаблаштириди. Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлиги маҳаллий органларининг амалий ишлари ва республикада вақф мулкларининг аҳволи бу масалани тезроқ ҳал қилишни талаб қиласарди. Миллий ишлар комиссарлигининг маҳаллий бўлимлари вақф мулкларини бошқариш тўғрисида аниқ кўрсатмалар, йўриқномаларни Марказдан олмаганлиги учун вақф масаласини ҳал қилишда хатолар ва чекланишларга йўл қўйдилар.

Туркистон Республикаси Миллий ишлар бўйича комиссариати низомида вақфларни ҳуқуқий ҳолатини аниқлаш чўзилиб кетди. Комиссариатнинг янги низомини ҳукумат тасдиқламади. Ҳукуматнинг вақф масаласи бўйича аниқ кўрсатмалари бўлмаганлиги учун маҳаллий совет органларининг ҳаддан ошиши, чегарадан чиқиш ҳоллари юз берди. Масалан, Андижон уезди ижроия комитетининг 1918 йил 29 ноябрдаги қарорига биноан уезддаги вақф мулклари мусодара қилинган ва ижарага берилган.⁴⁸ Бундай воқеалар бошка

⁴⁸ Расулов Б.М. Туркистон мадрасалари:// Фан ва турмуш. 1996. 2-сон. 14-бет.

уездларда ҳам бўлган. Вақф мулкларининг давлат ташкилотлари томонидан тортиб олиши оддий иш бўлган. Шаҳарлардаги вақф мулклари кўпинча коммунал хўжалик бўлимлари томонидан тортиб олинган.

Масжид, мадраса ва бошқа диний ташкилотларнинг вақф мулкларини бошқарадиган мутаваллиларни сайлаш тартиби ҳам маҳаллий идоралар томонидан бузилди. Мутаваллилар масжид, мадраса жамоалар томонидан сайланиш ўрнига айрим жойларда совет идоралари уларни ўзларига мойил тарафдор одамлардан тайинлай бошлади. Қўқон шаҳар ишчи-дехқон ва мусулмон депутатлари советининг миллий ишлар бўйича бўлимининг 1919 йил 5 декабрдаги маълумотига кўра, инқилоб бўлгандан кейин шу йилнинг январь ойидан бошлаб олдинги ҳамма мутаваллилар ўз лавозимларидан четлатилди ва уларнинг ўрнига вақф ташкилоти ахли розилигисиз эски шаҳар жамоасидан коммунист мусулмонлар тайинланди. Сўнгра мутаваллилик лавозими бўшаб қолганда бу ўринларга яна ўша коммунистлар жамоасидан одамлар тайинлана берди⁴⁹.

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида вақф тўғрисида ҳукуқий ҳужжат қабул қилинмади. Ҳар қайси идора вақф мулкига ўзи билганича иш тутди, вақф соҳасида бош-бошдоқлик бошланди. Вақфларни бошқариш вазифаси юклangan Миллий ишлар бўйича халқ комиссариата вақф мулкларини мусодара қилиш йўлини тутди. Комиссариат вақфларни амалда бошқармади. Вақф мулклар совет идоралари томонидан талон-тарож қилинди.

1920 йилдан бошлаб Туркистоннинг директив кўрсатма берувчи олий органлари вақф масаласи билан яқиндан шуғулландилар. 1920 йил 26 февралда Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитета қарорига кўра вақф Маориф халқ комиссариата тасарруфига берилди.⁵⁰

Маориф халқ комиссариата коллегиясининг 1920 йил 6 мартағи мажлисида вақф бўлими тузиш масаласи муҳокама қилинди. Коллегия ўз

⁴⁹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 50.

⁵⁰ Ўша жойда.

қарори билан вақф бўлими ташкил қилди. Мудирлик вазифасини вақгинча коллегия аъзоси Мунаввар Қори Абдурашидхоновга юклади ва унга вақф бўлими мудирлигига номзод топиш топширилди.⁵¹ Мунаввар Қори Абдурашидхонов тавсияси билан Маориф халқ комисариати қошидаги вақф бўлими мудирлигига Баширулла Хўжаев тайинланди. Маориф халқ комисариати «Вақфларни бошқариш тўғрисида муваққат низом» ишлаб чиқди.⁵² Муваққат низом вақфларни бошқариш тартиби, коидалари, йўл-йўриқлари баён этилган. Низомда кўрсатилишича, вақфларни идора қилиш учун Маориф халқ комисариати қошида Марказий вақф бўлими ташкил қилинади. Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари халқ маориф бўлимлари хузурида вилоят вақф бўлимларини тузиш кўзда тутилади. Вилоятларнинг уездларида халқ маорифи бўлимлари қошида вақф бўлинмалари ташкил қилинади, деб муваққат низомда кўрсатилган эди. Мадраса, масжид ва бошқа диний ташкилотлар вақф мулкларини бевосита бошқариш икки кишидан иборат коллегия билан бирга мутаваллига юкланган.

Мутаваллининг сайдаш вақф ташкилотининг турар жойида маҳаллий вақф бўлинмаси вакили томонидан вақфномага асосан ўтказилиши белгиланган. Ҳар бир мутавалли инвентар дафтари тутиб унга барча вақфномаларни ёзиб қўйиши ва ҳар бир вақфномада кўрсатилган вақф мулкларини тўла санаб ўтиши шарт эди. Вақф мулкларидан тушган маблағни мусулмон аҳолисининг маданий-маърифий ва хайр-эҳсон ишларига сарфланиши керак эди.⁵³

Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг 1920 йил 26 февралдаги қарорида вақф мулклари даромадидан қандай мақсадларда фойдаланиш тўғрисида аниқ кўрсатма берилмаган эди. Туркистон ҳукуматининг вақфга тегишли кейин қабул қилган қарорларида бу масалага озроқ бўлсада аниқлик

⁵¹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 51.

⁵² Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 51.

⁵³ Ўша жойда.

киритди.

1920 йил 14 апрелдаги РКП (б) МК Туркестон ўлка комитетининг ер масаласи бўйича тезисларида шундай дейилган “Вақф ерлари Зироат комиссариати ихтиёрига берилади. Бу ерлардан тушадиган даромадлар маориф комиссариатиг борилади ва мусулмон аҳолиси орасида маданий-маърифий ишлар олиб бориш учун фойдаланилади”⁵⁴. 1920 йил 19-25 сентябрда бўлиб ўтган Туркестон Республикаси Советларининг IX съезди Туркестон ўлка комитетининг тезислари асосида ер масаласи бўйича тезислар қабул қилди. Съезднинг бу ҳужжатида: «Вақф ерлари маданий - маърифий мақсадлар учун фойдаланилади ёки умумий асосда ер тузишга тортилади деб кўрсатилади. Съезднинг бу қарори ўта расмий, баённом шаклида қабул қилинган эди. Бу қарорни ким, қандай амалга ошириши кўрсатилмаган эди.

Туркестон Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Совети 1920 йил 17 ноябрда «Россия Совет Федерациисининг Туркестон Республикасида ердан фойдаланиш ва ер тузиш тўғрисидаги Низом»ни қабул қилди. Ушбу низомда Республика худудидаги барча ерлар кимнинг тасарруфида бўлишидан қатъий назар давлат мулки деб эълон қилинган ва «Вақф ерларининг ҳаммаси болалар боғчаларн етимхоналар, коммуна-макгаблар ва бошқа маданий-маърифий ташкилотлар ташкил қилиш учун Маориф халқ комиссариатига ўтади, бу мақсадлар учун фойдаланилмаган лари эса умумий тартибда ер тузиш ишларига берилади», деб кўрсатилди. Ҳукуматнинг бу низомида вақф ерлари давлат мулки эканлиги қайд этилди ва улардан фойдаланиш хуқуки Маориф халқ комиссариатига берилди. Ҳукуматни бу қарорида фақат вақф ерлари тўғрисида гап кетади. Вақф мулкларининг бошқа турлари бўлган бозорлар, қаппонлар карвонсаройлар, дўконлар, тегирмонлар, обжувозлар ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай кўрсатма берилмаган эди.

⁵⁴ Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Узбекистане (1917-1926 гг). Сборник документов. Ташкент: 1962. 108-бет.

Хукумат қабул қилган ҳужжатлардан кўриниб турибди-ки, большевиклар Туркистонда вақф ерларини национализация қилишга, давлат ташкилоти тасарруфига ўтказишга ҳаракат қилгандар. Бундан кўзда тутилган мақсад мусулмон руҳонийларини вақф мулкидан маҳрум қилиш, уларни моддий базасини заифлашириш, маҳаллий аҳолига таъсирини сусайтириш эди. Шу билан бирга вақф мулкларидан келадиган катта даромадни совет ҳокимиятининг маданий-маърифий ишларига сарфлашни назарда тутар эди.

Маориф халқ комиссариатининг Вақф бўлими мудири Баширулла Хўжаев Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советинииг 1920 йил 17 ноябрдаги Низомига мувофиқ вақф мулкларидан фойдаланиш тўғрисида 1921 йил 23 марта буйруқ эълон қилди. Буйрукда кўрсатиладики, Маориф халқ комиссариати жойлардаги халқ маорифи бўлимлари орқали барча вақф ерларини ҳисобга олади. Буйруқ эълон қилингунга қадар вақф мулкларидан фойдаланиш тўғрисидаги шартномалар бекор қилинади.

Вақф мулклари Маориф халқ комиссариати томонидан болалар боғчалари, майдонлари, меҳнат коммунал мактаблари, мактаб ўқувчилари меҳнати билан ишланадиган полизлар ва экин майдонлари, интернатлар, кугубхоналар, қироатхоналар ва бошқа маданий-маърифий ташкилотлар барпо этиш учун режаштирилган. Буйруқ ташкилотлар Маориф халқ комиссариати ва унинг маҳаллий органлари умумий сметаси бўйича ташкил қилинади, деб кўрсатилади.

Маориф халқ комиссариати фойдаланадиган вақф мулкларини Зироат, Ички ишлар халқ комиссариати ва Халқ Хўжалик Марказий Кенгаши бу идоралар вакилларининг ўртасида бўлишга бағишлиланган мажлис чақирилди. Бу кенгашда тегирмон, обжувозларни Халқ Хўжалик Марказий кенгашига, экин ерларни Зироат халқ комиссариатига, савдо дўконлари, ҳаммом ва шунга ўхшашларни Ички ишлар халқ комиссариатига, тарихий ёдгорлик ҳисобланадиган мадраса, масjid, мақбарааларни Маориф халқ комиссариага

беришга қарор қилинди. Шундай қилиб, совет қонунларига биноан мусулмон диний ташкилотларидан вақф мулклари тортиб олинди ва давлат ташкилотларига бириктириб қўйилди. Вақф мулклари қайси давлат ташкилотига бириктирилган бўлса, ўша ташкилот фойдаланиши мўлжалланган эди.

РКП (б)нинг Туркистондаги сиёсий органи – Туркбюро ва Туркистон Компартияси Марказий Комитети НЭП шароитида мулкдорлар синфига қарши кураш вақтинча пасайганлигини ўлкадаги истиқлолчилар ҳаракатини кучайганлигини, бунда руҳонийлар мухим роль ўйнаётганлигини ҳисобга олиб уларни вақф мулкларини тортиб олишни секинлаштиришга қарор қилди. Ҳукуматнинг 1920 йилдаги йўл-йўриқларига кўра барча вақф мулклари давлат мулки деб эълон қилиниб, давлат ташкилотлари тасарруфига ўтказилган эди. Маҳаллий шароитда бу қоидаларга озгина ўзгартириш киритишга, вақфларни мусодара қилишни босқичма-босқич амалга оширишга мажбур қилди.

Туркистон компартиясининг 1921 йил 11-20 августда бўлиб ўтган VI съезди «Ер тўғрисидаги сиёsat» масаласини муҳокама қилди. Съезд қабул қилган резолюциясида вақфлар ҳақида янги йўл-йўриқлар берган. Унда шундай дейилган: «Туркистондаги вақфлар (Фарғона, Самарқанд ва қисман Сирдарё вилоятидаги) икки гурӯҳга бўлинади: 1) диний характердаги вақфлар (озгина қисми), бунга масжид ва мозор вақфлари ва 2) маданий-маърифий характердаги вақфлар ва ижтимоий таъминот мақсадлар учун белгилangan вақфлар.

Съезд хисоблайдики, Совет ҳокимияти биринчи гурӯҳ вақф мулкларини умумдавлат фондига мусодара қилишдан қатъий ва аниқ воз кечади, иккинчи гурӯҳ вақфларига келганда уларга нисбатан қўйидаги қоида ўрнатилади: меҳнаткаш аҳоли талаб қилган ҳолда совет ҳокимиятининг социалистик ер тузиш тўғрисидаги қонунларини уларга татбиқ қилиш мумкин, акс ҳолда улар Маориф комиссариати жорий қилган алоҳида тартибда

фойдаланилади»⁵⁵.

Худди шу қоидалар Туркистон Республикаси советларининг 1921 йил 21-25 августда бўлиб ўтган X съезди қарорларида ҳам қайд қилинди. Съезд қарорида кўрсатиладики, ер тузиш соҳасида «масжид ва мозорларга тегишли диний характердаги вақф ерларини умумдавлат фондига мусодара қилишда воз кечилсин, маданий-маърифий характердаги вақфларга келганда уларга ерларни қайта тузиш йўли билан бўлиб бериш мумкин, мабодо уни меҳнаткаш аҳоли талаб қилса бундай талаб ва хоҳиш бўлмаган тақдирда охирги вақфлар фойдаланиш учун Маориф халқ комиссариати тасарруфига ўтади».

Туркистондаги партия ва совет органлари олдин маданий-маърифий вақфларни мусодара қилиб, давлат ташкилотлари тасарруфига ўтказиб, иккинчи навбатда диний вақфларни секин-аста тугатишни вазифа қилиб кўйди. Туркистон хукуматининг вақф ерларига тегишли қарорлари, жумладан, «Россия Совет Федерацияси Туркистон Республикасида ердан фойдаланиш ва ер тузиш тўғрисида Низом» асосида шароит бор жойларда вақф ерлари мусодара қилинди, уларда ер тузиш ишлари амалга оширилди, камбағал дехқонларга бўлиб берилди. Масалан, Фаргона вилояти ер бўлимининг Андижон уездидан, меҳнатсиз хўжаликларни тугатиш тадбирларига бағищланган 1921 йил 12 ноябрдаги бирлашган мажлиси баённомасида қуйидаги маълумотлар келтирилган. Андижон уезди ер бўлими мудири Мажидовнинг мажлисдаги маърузасида қайд қилинадики, «Уезд ер бўлимининг ўтган даврдаги фаолияти асосан бой хўжаликларни аниқлаш, уларнинг ерларини меҳнаткаш дехқонларга бўлиб беришдан иборат бўлди.

Ер тузиш ишлари шаҳар атрофидаги учта волостда: Ёрбоши, Олтинқўл ва Хакан волостларида олиб борилди. Рақамлар билан кўрсатилганда бу маълумотлар қуйидагича: Ёрбоши волостида; ...вақф ерлари 3093 таноб,

⁵⁵ Социалическое переустройство сельского хозяйства в Узбекистане (1917-1926 гг). Сборник документов. Ташкент, 1962. 156-бет.

Олтинкўл волостидавақф ерлари 3703 4/1 таноб, Хакан волостида: ...1146 таноб».⁵⁶

Бу ва бошқа архив хужжатлари вақф мулклари фақат Совет ҳукумати қонунларидагина эмас, айрим ҳолларда амалда ҳам диний ташкилотлардан мусодара қилиниб тортиб олинганилигидан далолат беради.

1922 йил ўрталариға қадар республика ва маҳаллий партия ва Совет органлари вақф мулкларини мусулмон диний ташкилотларидан тортиб олиш, руҳонийларни бу мулклардан тушадиган даромадлардан бебахра қилиш, вақфдан келадиган маблағларни давлат ишларини бажариш учун сарфлаш тўғрисида чора-тадбирлар кўрдилар. Улар вақф мулкларини ўз эгаларига қайтаришни ҳаёллариға ҳам келтирмадилар. Вақф мулкларидан, улардан тушадиган даромадлардан бенасиб бўлган кўплаб масжид-мадрасалар, 1917 йилги Октябр тўнтаришидан бошлаб вақтида таъмирланмай бузила бошлади ва ўз фаолиятини тўхтатди. Бу масжид, мадрасалар хизматчилари ишдан, талabalар ўқишдан маҳрум бўлдилар. Большевикларнинг диний сиёсати вақфларни диний муассасалардан тортиб олиши руҳонийларни, диндорларни ранжитди, советлардан норози қилди. Диний, миллий қадриятларни, урфодатларни большевиклар томонидан таҳқирланиши совет ҳукуматига қарши истиқлолчилик ҳаракатини кучайтирди. Ўлкада сиёсий вазият янада оғирлашди.

2.2. Совет ҳокимиятининг вақф мулклари тўғрисида қабул қилган декрет ва қарорларида чеклаш сиёсати.

Ўрта Осиёда совет режимига қарши қуролли қурашнинг кучайиши РСФСР ҳукумати ва партия органларини ташвишлантирди. РКП (б) Марказий Комитета 1922 йил 18 майда Туркистон, Бухоро ишлари ҳақида қарор қабул қилиб унда «Вақф ерларини уларнинг собиқ эгаларига қайтариб

⁵⁶ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 55.

бериш»⁵⁷ зарур деб маҳаллий совет ва партия органларига кўрсатма берди.

Марказнинг вақф тўғрисидаги бу муҳим йўл-йўриқларини Туркистон Марказий Ижроия Комитети 1922 йил 26 майдаги Пленумида муҳокама қилди.⁵⁸ Пленум Марказнинг кўрсатмасига мувофиқ, совет ҳокимияти Шарқда исломга, шариат ва одатга қарши курашни ўзига мақсад қилиб қўймаслиги, зарур деб кўрсатиб ўтди. Шу билан бирга Адлия халқ комиссариатига Марказнинг ва Пленумнинг кўрсатмасига асосланиб вақф тўғрисида Марказий Ижроия Комитета қарорининг лойиҳасици ишлаб чиқиши топширди. Туркистон АССР советлари Марказий Ижроия Комитета 1922 йил 20 июнда республикадаги мадраса ва масжидларга вақфларни бериш тўғрисида декрет қабул қилди. Декретга мувофиқ Туркистон Республикасининг Самарқанд, Фарғона, Сирдарё вилоятлари доирасидаги барча вақф мулклари, жумладан, экин ерлари, боғлар, дўконлар, карвонсаройлар, хаммоллар, омборхоналар ва шунга ўхшашлар вақфнома асосида мадрасаларга қайтариб берилган.

Вақф мулкларини фойдаланишдан тушган маблағ тўла мадраса, масjid ва улар қошидаги мактаблар ихгиёрига берилган ва бинолардан таъмиглашга, мадраса, масjid, мактаб шахсий таркибини, мадраса талabalari, мактаб ўқувчиларини таъминланишга ва давлат соликларини тўлашга сарфланган.

Барча эски мактаблар вақф маблағидан таъминланган бўлса, эски ҳолатда, яъни вақф қарамоғида қолган. Қишлоқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган вақф ерлари улардан фойдаланаётган дехқонлар ихтиёрида қолган ва ер тўғрисидаги Совет ҳокимияти қонунлари асосида тартибга солинган.

Масжидлар вақфлари қандай мулклардан иборат бўлишидан қатъий назар масjid ихтиёрида қолдирилган. Мадраса ва вақфларни бошқариш, сайлаш ва коллегиялик асосида олиб борилган. Ҳар бир уездда мадраса ва вақфларни бошқариш учун 5 нафар сайланган ва битта тайинланган

⁵⁷ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 56.

⁵⁸ Ўша манба.

инструктор, жами 6 нафар кишидан иборат коллегия ташкил этилган.

Сирдарё вилоятида мадрасалар кам бўлганлиги учун уезд коллегиялари ўрнига битта вилоят коллегияси, юқоридаги таркибда Тошкент шаҳрида тузилган. Мадрасалар сони 20 тадан ортмаган уездларда 3 нафар сайланган кишилардан мударрис, қози, халқ ўқитувчиси ва бир нафар тайинланган инструктордан иборат коллегия декретда кўрсаталишича Ўш, Каттакўрғон, Жиззах шаҳарларида ташкил қилиниши зарур бўлган.⁵⁹

Декретда уезд ва вилоят мадраса коллегияларининг ва уезд, мадраса инструкторларининг вазифа ва мажбуриятлари аниқ белгилаб қўйилган. Коллегияларнинг вазифалари кенг ва хилма-хил бўлган. Улар уезддаги барча мадрасаларни, уларнинг вақфларини, вақфдан тушадиган даромадларини қайд қилишлари лозим эди. Ҳар бир мадрасанинг мударрисларини коллегияда синаш асосида область ижроия комитета тасдиқлагандан кейин ҳар бир мадрасада нечта мударрис ишлишини аниқлаган. Инструктор хулосасига кўра, мударрис ва мадрасанинг бошқа лавозимли кишилари ишдан бўшатилган, бошқа лавозимга ўтказилган. Мадрасанинг ўқув дастурини тузган ва фанларни мударрислар орасида тақсимланган. Мударрислардан ҳар бир мадраса бўйича ҳисбот олган. Вақф маблағларини аҳолини маданий-маърифий эҳтиёжи учун мақсадга мувофиқ сарфланаётганлигини қузатиб ва назорат қилиб борган.

Уезд ва мадрасалар инструктори уезд коллегиясининг мажлисларида қатнашиш билан бирга шаҳар ва уезддаги Мадрасаларга бир ойда бир маротаба йўл-йўриқ кўрсатиб туриши, мадрасадаги англашилмовчиликларни, келишмовчилик ва жанжалларни кўриб чиқиб, ҳал қилиши, йиллик молиявий ҳисботни тузиши, кирим-чиқим сметасини вилоят ижроия комитетига тасдиқлаш учун топшириши ва уезд мадрасаларида ўқув-тарбиявий ишлар аҳволи тўғрисида ҳисбот тузиши керак бўлган. Уезд мадрасалари инструкторини маҳаллий ижроком тавсияси билан Туркистон Марказий

⁵⁹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 56.

Ижроия Комитети тайинлаган ва шу ижроком маблағи билан таъминланган.

Декретда мадрасани бошқариш тартиби ҳам белгилаб берилган. Мадраса катта мударрис томонидан бошқарилган. Уни уезд ижроия комитети тавсияси билан вилоят ижроия комитети лавозимиға тасдиқлагандан кейин уезд мадраса коллегияси тайинлаган. Катта мударрис мадрасанинг ўқувтарбиявий ва хўжалик ишларига масъул бўлган.

Мадрасани тўғри бошқариш учун мадраса кенгаши ташкил қилинган.⁶⁰ Унинг таркибига мадрасанинг барча мударрислари мудирлари, мутаваллиси, бошланғич мактаб мудири ва катта курс талабаларидан сайланган иккита талаба кирган, ҳаммаси ҳал қилувчи овозга эга бўлган. Шундай ҳуқуқ билан, кенгашларда уезд инструктори ҳам қатнашиши мумкин бўлган.

Мадарасада хўжалик комиссияси ҳам тузилган. Унга катта мударрис, мутавалли ва ўқувчилардан сайланган бир талаба кирган. Мадраса кенгашида ўқувтарбиявий хусусидаги масалалар мухокама қилинган ва хўжалик комиссияси қарорлари қўрилган. Кенгаш мажлиси баённомаларини уезд мадрасалари коллегияси тасдиқлаган. Мадраса кенгаши мажлисида ўқувчиларни синов асосида мадрасага қабул қилиш, уларни курслар бўйича бўлиш, ўқув дастурини, ўқитиш методикаларини кўриб чиқиш, талabalар зачёт ва имтихонлари натижалари ва курсдан курсга кўчириш ёки курсда қайта ўқишга қолдириш, талabalарнинг хулқини кўриб чиқиш, стипендиядан маҳрум қилиш, мадрасадан ҳайдаш каби масалалар қўрилган.

Декретда мутавалли мажбуриятлари ҳам аниқ белгилаб берилган. Мутавалли лавозимиға жамоатчилик ишончига сазовор бўлган, 30 ёшдан катта бўлган шахс мадраса кенгаши томонидан сайланган, уезд мадрасалари коллегияси тавсияси билан уезд ижроия комитети лавозимиға тасдиқлаган.

Вақф тўғрисидаги биринчи декрет мадраса ва масжидларнинг ҳукуқларини чекламади ва уларга вақф мулкларин тўла топширди. Совет ҳукумати бу ҳужжат орқали ислом, шариат ва маҳаллий одатларга ўзининг

⁶⁰ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 56.

ижобий муносабатини кўрсатмоқчи бўлди. Шу йўл билан ўлкадаги жиддий сиёсий вазиятни барқарорлаштиришга ҳаракат қилди.

Туркистон Компартияси Марказий Комитети ўлкада сиёсий вазиятда юз берган ўзгаришларни ҳисобга олиб, ҳукуматнинг 1922 йил 20 июндаги вақфларни мадраса ва масжидларга қайтариш тўғрисидаги декретни асосий қоидаларини қайта кўриб чиқиб, Туркистон коммунистлари VI съездининг вақф тўғрисидаги кўрсатмасини амалга оширишга киришди. Шу мақсадда Туркистон Компартияси Марказий Комитета ижроия бюроси аъзоси Эшонхўжаев раҳбарлигидаги вақф комиссияси ташкил қилинди. Комиссия вақф масаласини атрофлича ўрганиб чиқди. Туркистон Компартияси Марказий Комитети 1922 йил 11 ноябрдаги мажлисида вақф комиссияси маъruzасини тинглади ва Туркистон МИК нинг коммунистлар фракциясига вақфларни мадраса ва масжидларга қайтариш тўғрисидаги декретга бир қанча ўзгартиришлар киритишни таклиф қилди⁸³. Жумладан, масjid, қорихона, мозор вақфларини шу ташкилотларга қайтариб бериш лозимлигини кўрсатди. Шу билан бирга бу ташкилотлар эҳтиёжи учун сарф қилинадиган вақф маблағлари жойлардаги уезд вақф бўлимлари назоратида амалга оширилиши шарт қилиб қўйилди. Бу билан диний вақфлардан тушадиган маблағларнинг ортиқчасини тортиб олиш назарда тутилган эди. Вақф мулкларини бошқаришга ҳам ўзгартиришлар киритилди. Уезд вақф бўлимлари ташкил қилиш ва уларга вақфлардан тушадиган даромадларни бўлиш ҳукукини бериш таклиф қилинди. Шунингдек, эски мактабларни ислоҳ қилиш ва вақфлардан тўпланган маблағларни биринчи навбатда ислоҳ қилинган мактаблар ва совет мактабларига сарфлаш кераклиги кўрсатилган эди. Хужжатлардан кўриниб турибдики, Туркистон большевиклари вақф мулкларини чеклашга қаратилган қескин тадбирлар белгиладилар, бу қарорга қадар вақфларни диний ташкилотлар ўзлари бошқарган бўлса, энди бу вазифани давлат ташкилоти тасарруфига ўtkазиш топширилди. Иккинчидан, вақфлардан тушадиган даромадни диний ташкилотлар вақфномага мувофиқ

фойдаланган бўлса, энди бу вазифа давлат ташкилоти уезд вақф бўлимига юклатилди. Учинчидан, Туркистон МИҚнинг вақф тўғрисидаги декретида мадраса, эски мактаблар ислоҳ қилиниши талаб қилинмаган бўлса, энди уларни ислоҳ қилишни шарт қилиб қўйди.

Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Комитети 1922 йил 28 декабрда «Вақф тўғрисида» янги декрет қабул қилди. Бу декретда ва уни амалга ошириш тартиби ва усули тўғрисидаги низомда большевикларнинг кўрсатмаси равшанлаштирилди, чуқурлаштирилди ва кенгайтирилди.

“Вақф тўғрисида”ги декретга қўра, инқилобгача масжид, ҳожихона, қориҳона, мозорларга, шунингдек, ҳайрия ва маданий-маърифий ташкилотлар, мадраса, мактаб, етимхона ва шунга ўхшашларга тегишли вақф ерлари ва бошқа вақф мулклари уларнинг ихтиёрида қолдирилди.

Декретда аҳоли яшайдиган, шунингдек, қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган шаҳардан ташқаридаги вақф ерлари ҳозир амалда фойдаланаётганлар ихтиёрида қолади, деб кўрсатилган. Шуни айтиш керакки, вақф мулклари расман диний ва маданий-маърифий ташкилотлар қарамоғида бўлган. Амалда эса бу вақфларни, улардан тушадиган даромадларни давлат идоралари - вақф органлари бошқарган. Жумладан, декретда вақфларни бошқариш масаласида шундай дейилгаи: «Бош вақф бошқармаси ва вақф бўлимлари вақфларни бошқаради ва улар маблағи ҳисобига ўз фаолиятини ташкил қиласди»⁶¹. Бу вақф органларининг вазифалари Халқ Комиссарлари Совети 1923 йил 4 марта тасдиқланган «Туркистон МИҚнинг 1922 йил 28 декабридаги «Вақф тўғрисида»ги декретини татбиқ этиш тартиби ва усули ҳақидаги Низоми»да аниқ белгиланган. Низомнинг биринчи моддасида шундай дейилган: «Туркистон МИҚнинг 1922 йил 28 декабридаги декретида кўрсатилган диний ва маданий-маърифий, ҳайрия ташкилотларининг барча вақф мулклари бевосита Бош вақф бошқармаси ихтиёрига ўтади ва идора қилинади»⁶². Бу моддага аниқлик киритилиб изоҳда масжидларга қарашли

⁶¹ Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларини тугатилиши (1917-1929 йиллар). Т.: “Фан”, 2009. Б. 58.

⁶² Ўша жойда.

вақф мулкларини бевосита мутаваллилар бошқаради ва уларни даромади вақф бўлимлари кассасига тушмайди деб кўрсатилган. Бошқа барча вакф мулклари вақф бўлимлари томонидан ижарага берилган ва даромадлари уларнинг кассаларига тушган.

Бош вақф бошқармаси Туркистон Республикаси Маориф халқ комиссариати қошида ташкил қилинди. Бу бошқарма низомга кўра ташкилий-ахборот, академик, молия-хўжалик бўлимларидан иборат бўлган. Бошқарма ва унинг бўлимларига муҳим ва масъулиятли вазифалар юкланган эди. Ташкилий ахборот бўлими: 1) вақф бўлимларини ташкил қилиш, 2) йўриқномалар тузиш, бўлимларни бошқариш бўйича йўл-йуриқ бериш, 3) барча вақф ташкилотлари ва уларни вақф мулкларини ҳисобга олиш, 4) маҳаллий бўлимлари назорат қилиб бориш каби вазифаларни бажарган.

Академик бўлимга мадрасалар, мактаблар, қориҳоналарга раҳбарлик қилиш ва эски усул мактаблари ислохотини амалга ошириш топширилган эди. Халқ Комиссарлари Совети тасдиқлаган низомда шундай дейилган: “Академик бўлимга юкланди: а) иски усул мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш ва уларга замонавий талабларга мос келадиган ғояларни сингдириш йўлларини аниқлаш, б) қайта ташкил этилган ташкилотлар учун дастурлар лойиҳаларини тузиш ва улар учун дарсликлар нашр этиш, Маориф халқ комиссариатининг ижтимоий тарбия бош бошқармаси билан ҳамкорлиқда янги дастур талабларига жавоб берадиган муаллимлар тайёрлаш, в) инқилобий ҳуқуқларни таниш асосида диний вақфлар маблағи ҳисобига муллалар, ҳатиблар, қозилар ва муфтийлар тайёрлаш, е) ўқув - тарбиявий характеридаги барча тадбирларни Маориф халқ комиссариатининг тегишли бўлимлари билан келишилган ҳолда амалга ошириш”⁸³. Академик бўлимнинг вазифаларидан қўриниб турибдики, унга эски усул мадраса, мактабларни ислоҳ қилиш, янги ва эски усул мадраса ва мактабларнинг бутун ўқув-тарбиявий ишларига раҳбарлик қилиш вазифаси юкланган эди.

Туркистон МИКнинг вақфлар тўғрисидаги декрети асосида 1923 йил 11

январда Маориф халқ комиссариати қошида Баш вақф бошқармаси ташкил қилинди ва у ўз фаолиятини бошлади. Халқ Комиссарлари Совети бошқарма бошлиғи лавозимига Холмуҳаммад Охуновни тайинлади. Академик бўлим мининг мудири лавозимига Маориф халқ комиссариатининг Туркий бўлим мининг собиқ мудири, диний масалалар, эски мактаблар билан шуғулланган, жадид мактаби очиб, диний билимлардан дарс берган Мунаввар Қори Абдурашидхонов тайинланди. Жойларда 1923 йил январь-март ойларида вақф бўлимлари ҳам вужудга келди ва фаолиятини бошлади. Сирдарё вилоятида Тошкент эски шаҳар вақф бўлими, Тошкент уезд вақф бўлими, Самарқанд вилоятида Самарқанд, Хўжанд, Ўратепа, Каттакўрғон, Жizzах уезд-шаҳар вақф бўлимлари, Фарғона вилоятида Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Ўш уезд-шаҳар вақф бўлимлари ташкил қилинди⁶³.

Вақф идоралари ўз фаолиятининг дастлабки босқичида вақф мулкларини ҳисобга олишга, қидириб топишга, ўз тасарруфига ўтказишга алоҳида эътибор берди. Вақф мулкларини бир қисми совет ташкилотлари томонидан тортиб олинган эди.

Вилоят, уезд-шаҳар вақф бўлимлари коммунал хўжалик бўлимлари томонидан вақф мулкларини эгаллаб олганлиги ва қайтариб бермаётганлиги тўғрисида юқори ташкилотларга қўп шикоят қилган. 1922 йил 28 декабрдаги Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг «Вақф тўғрисида»ги қарорига асосан барча вақф мулклари Баш вақф бошқармасига берилган. Шунга қарамай коммунал хўжалик бўлимлари катта фойда келтирадиган вақф мулкларини ўз мулклари қаторига қўшиб олган.

Совет қурилишининг дастлабки йилларида вақф масаласи расман хал қилинган эмас эди. Фақат вақф мулклари устидан назорат қилиб туриш белгиланган эди. Бу тартиб доимо ўзгар турди, яъни вақфларни бошқариш ҳали Миллий ишлар халқ комиссарлигига, ҳали Маориф халқ комиссарлигига берилди. Натижада кўплаб вақф мулклари автоматик

⁶³ Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. –Наманган, 2005. - 21 б.

равища ҳар хил ташкилотлар, асосан коммунал хўжалик бўлимлари тасарруфига ўтиб қолган. 1922 йил 28 декабрдаги Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг «Вақф тўғрисида»ги декретининг 1-моддасига асосан «Барча қўчадиган ва қўчма вақф мулклари, қачон вақф мулки сифатида қайд қилинганигидан қатъий назар, Бosh вақф бошқармаси бевосита қарамоғига ўтказилади. Шундай қилиб вақф мулклари давлат органлари ихтиёрида бўлиб, давлат манфаатини кўзлаб, маҳаллий бюджетга маблағ етказиб берди. Улар характери бўйича ҳудди ўша коммунал мулк, улардан тушган даромад маҳаллий маблағ ҳисобланади. Уни фарқи фақат шундаки, бу мулклар ва уларнинг даромади алоҳида вақф ҳуқуқига асосланган мақсад учун тайинланган бўлади. Бу мулклар бошқа ташкилотлар ихтиёрида бўлиб, ўз моҳиятини йўқотади. Бу билан вақф ҳуқуқини амалга ошириш тартиби бузилади, туб ерли аҳолини маданий маърифий, маънавий-тарбиялаш, декретни бажариш имконияти бўлмайди. Шулардан келиб чиқиб, Бosh вақф бошқармаси коммунал хўжалик бўлимлари ва Ижрокомларга вақф мулклари комхозларга қайси йўл билан тушганлигидан қатъий назар вақф бўлимларига қайтариб бериши ва бунга қаршилик кўрсатмаслиги тўғрисида кўрсатма беришингизни илтимос қиласи.⁶⁴

Хужжатлар шундан далолат берадики, Бosh вақф бошқармасининг бу яхши орзу, умидлари амалга ошмаган. Коммунал хўжалик бўлимлари қонун бўйича вақф бўлимлари ихтиёрида бўлиши керак бўлган вақф мулкларини қайтариб бермаган, ҳаттоқи, комхозлар янги вақф мулкларини тортиб олишни давом эттирган ва ижрокомлар буни қўллаб- қуватлаган.

Рахбар партия ва совет органлари диний ташкилотларнинг вақф мулкларини коммунал хўжалик бўлимлари ихтиёрига ўтказиш тарафдори бўлган. Бosh вақф бошқармаси ихтиёрида вақф мулки ҳисобланган, фақат ундан тушган даромад диний ташкилот кассасига эмас, Молия халқ комиссариатининг маҳсус вақф фондига тушган ва совет маорифини

⁶⁴ Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. –Наманган, 2005. - 21 б.

ривожлантиришга сарфланган. Коммунал хужалик бўлимлари ихтиёрида бўлса, вақф мулки моҳиятини йўқотиб, давлат мулкига айланган. Шунинг учун ҳокимият органлари вақф мулкларини комхозга ўтишини қўллаб-қувватлаган.

Диний ташкилотлар мутаваллилари ҳам вақф мулкларининг бир қисмини яшириб даромадидан фойдаланаар эди. Яширган вақф мулкларини вақфнома асосида аниқлаш вақф бўлимлари ихтиёрига ўтказиш анча қийин бўлди ва вақтни олди. Ҳисобга олинган вақф мулклари секин-аста ортиб борди. 1923 йил 1 июлгача вақф бўлимлари бор-йўғи 2104 та савдо дўкони, 25 та карвонсарой, 8 та кппон (ёпиқ бозор), 12 та ҳаммом, 19 татегирмон, 1 та обжувозни ҳисобга олган бўлса, ўша йили 1 декабргача 3834 та дўкон, 40 та карвонсарой, 50 тегирмон ва обжувоз, 25 та ҳаммом, 10 та кппон, 75 та тураг жой бўлган бўлса⁶⁵, 1924 йил 9 июндан маълумотга кўра вақф бўлимлари тасарруфидаги 4790 та савдо дўконлари, 54 та карвонсаройлар, 10 та кппон, 7 та очиқ бозор майдонлари, 28 та ҳаммом, 78 та тураг жойлар, 42 та тегирмон, 15 та обжувозга етган эди⁶⁶. Саноат ва савдо вақф мулклари билан бир қаторда вақф ерлари ҳам ҳисобга олинган эди.

Халқ Комиссарлар Совети ва вилоят ижроия комитетлари, иқтисодиёт кенгашлари вакилларининг 1923 йил 17 мартағи қўшма кенгашида вақф маблағлари масаласи муҳокама қилинди ва мана бундай қарор қабул қилди «Маданий - маърифий аҳамиятга эга бўлган вақф маблағларидан: а) биринчи навбатда, совет мактаблари таъминлансин; б) янги усул мактаблари қўллаб-куvvatлansin ва кейинчалик маҳаллий ижроия комитетлар қарорларига кўра уларни ўқув юртлари тармоғига қўшишга ҳаракат қилиб, улар советлаштирилсин; в) конфессионал ўқув юртларига диний характердаги вақфлар маблағининг бир қисми ажратилиши зарур деб топилсин»⁶⁷.

Қарорда Туркистон большевикларининг эски мактаб, мадрасалар ва

⁶⁵ Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. –Наманган, 2005. – 21-22 б.

⁶⁶ Ўша жойда.

⁶⁷ Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. –Наманган, 2005. - 23 б.

уларни вақфларига нисбатан тутган йўли ўз аксини топган эди. Большевиклар эски мактаб ва мадрасаларни вақтинча чеклаш, янги усул мактабларига айлантириш, кейинчалик уларни советлаштириш, совет мактаблари дастурига ўтказиш ва шу йўл билан уларнинг тугатишни режалаштирган эди. Мадрасаларни тугатиб уларнинг вақфлари даромадини тўла совет мактаблари учун фойдаланиш кўзда тутилган эди. Бош вақф бошқармаси, унинг Академик бўлими Туркистон ҳукуматининг шу қарорига асосланиб мадраса, мактабларга нисбатан йўл тутди.

Академик бўлимнинг муҳим вазифаси эски диний мактабларни ислоҳ қилиш дастурини ишлаб чиқиши ва шу дастур асосида уларни қайта қуриб, янги усул мактабларига айлантириш эди. Бўлим биринчи навбатда дастур лойиҳасини тайёрлади. Бу ҳужжат қуйидагича номланган: «Диний мактабларни (мактаб ва мадрасалар) қайта қуриш тўғрисида қисқача лойиҳа ва унинг 1923-1924 ўқув йилига ўқув дастури», Дастурни Бош вақф бошқармаси коллегияси раисининг ўринбосари Алиев, Академик бўлими бошлиғи М.Абдурашидхоновлар имзолаган. Лойиҳа Маориф халқ комиссариати коллегиясида тасдиқланган ва шу дастур асосида Мадраса ва эски мактаблар ислоҳ қилинган. Дастур мактаблар ва мадрасалар ислоҳоти қисмларидан иборат бўлган.

Мактаб ва мадрасаларни янги усулга ўтказиб ислоҳ қилиш қийин кечди. Бунга сабаб большевиклар диний билимлар ўқитиладиган янги усул мактаблари бўлишини хоҳламас эди. Уларни тугатиш тарафдори эди. Шунинг учун мадраса, мактабларни ислоҳ қилишга кам маблағ ажратилган. Мадраса, мактаб биноларида синф хоналари, аудиториялар қуриш, хоналарни қуруқ, ёруғ, баҳаво, кенг бўлиши талаб қилинар эди. Бу ишларни амалга ошириш учун қўп миқдорда маблағ керак эди. Маблағ эса етишмас эди.

Совет ҳукумати вақф идораларига вақф мулкидан тушадиган даромадларни биринчи навбатда совет мактабларига сарфлаш тўғрисида кўрсатма берган эди. Шу топшириқдан келиб чиқиб Бош вақф бошқармаси

дений мадраса ва мактабларга кам маблағ сарфлаш чора-тадбирларини күрди. Шу мақсадда ислоҳ қилинмаган, янги усул мактабига ўтмаган дений мадраса, мактабларни вақф даромадидан маҳрум қилди дений мактабларни янги усул тартибига ўтишига ҳам ҳар хил баҳоналар билан, асосан, мактаб биноси талабга жавоб бермайди деб тўсқинлик қилди. Вақф идоралари шу йўл билан маданий-маърифий вақфлар даромадини асосий қисмини тежаб совет мактабларига харажат қилдилар.

Вақфлардан тушадиган барча даромадлар фақат совет мактаблари учун ишлатила бошланди. Бош вақф бошқармасининг 1924 йил 28 февралдаги раҳбар идоралардан бирига ёзган маъruzасида кўрсатилишича, 1922 йил кузида Маориф халқ комиссариатининг маблағи етишмислиги сабабли ёпишга мўлжалланган мактабларнинг бир қисмини вақф бўлимлари қабул қилдилар ва вақф маблағи билан таъминладилар. Фақат биргина Тошкент эски шаҳари, 24 та 1-босқич мактаби вақф бошқармаси мактаблари ҳисобига кўшилган эди.

Вақф бўлимлари таъминотидаги совет мактабларин кўпи Тошкент эски шаҳрида эди. Бу жойда 30 та 1-босқич мактаблари, 2 та 2-босқич мактаблари (ислоҳ қилинган мадрасалар), педтехникум, 10 та саводсизликни битириш мактаблари, Турон кутубхонаси мавжуд эди. Самарқанд шаҳар ва уездида 10 та 1-босқич мактаблари, 3 та 2-босқич мактаблари, 1 та педагогика курси бўлган.

Декретга асосан дений вақфларга масжид, қорихона, мозорлар вақфлари киритилган. Бу вақфларни мутаваллилар бошқарап эди ва тушган даромадлар дений ташкилотлар эҳтиёжи учун сарфланиши керак эди. Лекин амалда дений вақфлар чекланди. Бош вақф бошқармасининг зўрлиги билан ҳожихона, қорихона ва мозорлар вақфлари дений вақфлар ихтиёридан чиқарилиб маданий-маърифий вақфлар қаторига киритилди. Бош вақф бошқармасининг 1924 йилдаги фаолиятига бағишлиланган маъruzада мозор вақфлари ҳақида шундай дейилган: «Шу вақтгача шайхлар ўз манфаатлари

учун фойдаланиб келган мусулмон қабристон (мозор)ларига тегишли катта мулклар диний ташкилотлар бошқарувидан чиқарилди ва уларни даромадлари маданий-маърифий мақсадларга сарфланмоқда. Бу мулклардан илгари фойдаланган шайхлар қабристон худудидан чиқариб юборилди».⁶⁸

1924 йилда диний вақфлар таркибида фақат масжидлар вақфлари қолган эди. Диний вақф мулкларидан тушган даромад Маҳкамаи шария (Диний бошқарма), масjid ходимлари ва масжидларни таъмирлаш учун сарфланар эди. Бош вақф бошқармаси диний вақфлар даромадларини ўз қўлига олиш ва Маҳкамаи шария ва масжидлар ходимлари (имом ҳатиб, муаззин ва бошқалар)ни бу даромаддан маҳрум қилиш учун ҳаракат қилди. 1923 йил Тошкент эски шаҳри, Самарқанд, Кўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Каттақўргон Маҳкамаи шариялари мавжуд эди ва уларга диний вақфлар даромадидан 10% ўтказилар эди. 1924 йил 24 февралда Халқ комиссарлар Совети қарорини чиқартириб, Бош вақф бошқармаси Маҳкамаи шаръияни диний вақфлар маблағидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилди.

Келтирилган далиллар кўрсатадики, Совет ҳукумати диний вақфларни чеклаш, уларнинг даромадини диний ташкилотлар, руҳонийлар эҳтиёжи учун сарфлашни тўхтатиши ва совет мактабларини таъминлаш учун сарфлашга қаратилган сиёsat олиб борди. Большевикларнинг бу сиёsatидан келиб чиқиб, Туркистон Республикаси Маориф халқ комиссариати ҳузуридаги Бош вақф бошқармаси мусулмон руҳонийларни вақф мулкларидан тушадиган маблағларни секин-аста қисқартириш, уларни диний ташкилотлар мутваллилари ихтиёридан давлат ташкилоти - Бош вақф бошқармаси тасарруфига ўтказиш, совет таълимига ҳаражатларини сарфлаш чоратадбирларини қўрди. «Вақф тўғрисида»ги декретда диний вақфлар таркибига киритилган ҳожихона, қориҳона, мозор вақф мулкларини республика Вақф идора диний ташкилотлар тасарруфидан чиқариб маданий-маърифий вақфлар таркибига киритди. Улардан келадиган даромадлар совет

⁶⁸ Фарғона Вилояти Давлат архиви. 57-фонд, 1-рўйхат, 146-иш, 90-варак.

мактаблари учун ҳаражат қилинди.

Вилоятларда диний ташкилотлар ишларини мувофиклашириб, уларга ва аҳолига ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар бериб турган Маҳкамаи шария идорасига диний вақфлардан тушадиган маблағдан 10% ёрдам пули бериш ман қилинди.

Исломий ташкилотлар ихтиёрида фақат масжидларни вақф мулклари қолган эди. Бу ҳам камлик қилганидек Бош вақф бошқармаси диний вақфлар даромадидан 10%ни маданий-маърифий мақсадлар учун сарфлашга ўтказишга буйруқ берган.

Туркистон Республикасининг большевиклар раҳбарлигидаги совет ҳукумати Марказнинг диний сиёсатидан келиб чиқиб, мусулмон руҳонийларини иқтисодий асоси бўлган вақф мулкини улар тасарруфидан чиқариш, уларни заифлашириш, маҳаллий аҳолига таъсирини су сайтириш йўлини тутди. Шу мақсадда вақф мулкларини мақсади бўйича диний ва маданий-маърифий вақфларга бўлиб, иккинчи хил вақфларни руҳонийлар ихтиёридан ажратиб, давлат ташкилоти - Бош вақф бошқармаси тасарруфига ўтказди. Диний вақфлар маблағларини ҳам секин-аста совет ташкилоти Вақф бошқармаси ихтиёрига ўтказиш, совет мактаблари эҳтиёжини қондиришга сарфлаш йўлин қўллаб-қувватлади. Большевикларнинг, советларнинг диний сиёсати, исломни чеклаши, руҳонийларнинг ҳалқ билан алоқасини масжид билан чегаралаб қўйганлиги туфайли маҳаллий ҳалқнинг ислом билан чамбарчас бўлган ахлоқ - одоб меъёрлари, урф - одатлари, миллий анъаналари, қадриятларини чеклади. Совет ҳукуматининг Туркистонда исломга, мусулмон руҳонийларига, вақф мулкига нисбатан олиб борган сиёсати ўзбек ва бошқа маҳаллий ҳалқларнинг қадриятларига салбий таъсир қилди, қатта зарар етказди.

III БОБ. ТУРКИСТОН АССРДА СОВЕТ ХОКИМИЯТИНИНГ МУСУЛМОН МУАССАСАЛАРИ ВА УЛАМОЛАРГА ҚАРАТИЛГАН ЗЎРАВОНЛИК СИЁСАТИ.

3.1. Совет хокимиятининг руҳонийлар ва диний муассасаларга қаратилган сиёсатининг кескинлашуви сабаблари.

Туркистонда, кейинроқ ташкил этилган Ўзбекистонда XX асрнинг 20-йиллариға келиб эски усул мактабларининг фаолияти давом этди. Асрий анъаналарга эга бўлган ушбу мактаблар маҳаллий аҳолини хат-саводини чиқариш йўлидаги асосий бўғин ҳисобланган. Шубҳасиз, диний эътиқод ва қадриятлар кучли бўлган мусулмон Туркистонида аҳоли советлар тарғиботига қарамай, ўз фарзандларини диний мактабларда таҳсил олишига катта эътибор берар эди. Шу боис ҳам советлар бу мактабларни советлаштиришга оид сиёсатини авж олдирди. Эски мактабларни тезроқ тугатиш масаласи совет маъмурларининг доимий диққат марказида бўлди. 20 - йилларнинг бошларидан бу мактабларни ислоҳ қилиш ниқобида ҳамда советлаштиришга хукумат алоҳида эътибор қарата бошлади.

1922 йил 20 июнда Туркистон МИКнинг “Туркистон Республикаси мадраса ва масжидлариға вақфларни қайтариш ҳақида” ги декретга асосан эски мактабларга тегишли вақфлар қайтариб берилди.⁶⁹

Бироқ, Туркистон Коммунистик партиясининг 1922 йил 16-21 октябрда бўлиб ўтган VII конференцияси совет мактаби олдига эски мактабларга нисбатан юқори мавқега эга бўлиш вазифасини қўйди. Ушбу вазифани бажариш учун совет мактаблари ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланиб, яқин йилларда эски мактаблар эса бериладиган ҳар қандай моддий ёрдамдан маҳрум қилиниши кўзда тутилди.

1922 йилнинг 22 октябрида Туркистон АССР МИК “Мактабларга

⁶⁹ Комилов О. XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон миллий маорифидаги ўзгаришлар. Тарих фан. номзоди... дисс.авторефарати, Т., 2009. – Б.16.

диний билимларни ўқитиш ҳукуқини бериш ҳақида” қарор қабул қилди, бироқ бу қарор изчиллик билан амалга ошмади. Бутуниттифоқ МИК Президиумининг йиғилишида Туркистон Республикаси МИКнинг совет мактабларига диний билимлар ўқитиш ҳукуқини берувчи қарор бекор қилинди. Истисно тариқасида ва вақтинчалик чора сифатида Туркистоннинг ўзбеклар кўпчилик бўлиб, жам бўлиб яшайдиган қисмидаги эски мактаблардагина диний билимлар ўқитиш ман қилинмади.

1922 йил 20 июндаги вақфларни қайтариш тўғрисидаги декретни қайта кўриб чиқишиши юзасидан Туркистон Компартияси Марказий Комитети назорат комиссиясини тузди. Унга У. Эшонхўжаев раҳбарлик қилди. Бу комиссия 1922 йил 11 ноябрда қуйидаги таклифларни киритди:

- масжидларга, қорихона, мозорларга тегишли вақф ерлар яна шу муассасаларга қайтарилиди. Вақфларни ҳаражат қилиш жойлардаги вақф бўлимлари томонидан назорат қилинади;
- даромадларни тўғри, teng тақсимлаш ишлари вақф органлари томонидан амалга оширилади. Дастребки таъминот ишлари янги мадраса, совет мактабларида амалга оширилиши лозим.

Туркистон Компартияси МК қароридан кўриниб турибдики, Туркистон КП МК, Турк МИКга, биринчидан, вақф мулкларидан тушаётган даромаддан фойдаланиш тартибини ўзгартиришни, иккинчидан, вақфлар бошқарувини ўзгартириш ва вақф органларини тузиш, учинчидан, эски мактабларни ислоҳ қилиш таклифларини киритди. Вақфлар, маданий муассасалардан тушаётган даромадлар ислоҳ қилинган мактаблар ҳамда совет мактабларига тушиши керак эди.

Туркистон Республикаси МИК Совети 1922 йил 28 декабрда “Вақфлар тўғрисида” янги № 173 – сонли декрет ни қабул қилди. Унга кўра, октябрь тўнташшига қадар вақфларга тегишли бўлган мулклар, масжидлар, ҳожихона*, қорихона, мозорлар, шунингдек, хайрия ва маданий-маърифий

* Ҳожихона-макка сийёҳлари учун меҳмонхона.

муассасалар (мадрасалар, мактаблар, етимхона ва бошқалар) тегишли муассасаларга фойдаланишга берилади.

Вақфларни бошқариш тартибига тегишли ўзгартеришлар киритилди. Янги декретга асосан вақф ташкилотлари Бош вақф бошқармаси томонидан бошқариладиган бўлди. Масжид, мадраса ва бошқа диний ташкилотлар вақф мулкларини бошқариш мутаваллилар томонидан бошқариладиган бўлди. Мадраса, мактаб ва етимхона ва бошқа диний ҳайрия муассасалари учун мутаваллилар вақф бўлими томонидан сайланар, масжид ва бошқа диний муассаса мутаваллилари туб аҳоли, яъни ўша маҳалла фуқаролари томонидан сайланган. Туркистон АССР Халқ Комиссарлар Совети 1923 йил 4 марта Туркистон МИК нинг 1922 йил 28 декабрида қабул қилган декретини амалга ошириш йўллари ва тартиблари тўғрисидаги “Низом”ни тасдиқлади.

“Низом”га кўра, Бош вақф бошқармаси ташкилий-ахборот, академик ва молия-хўжалик бўлимларидан иборат бўлди. Академик бўлим мадраса, мактаб, қориҳоналарни бошқариб, эски мактабларни ислоҳ қилиш билан шуғулланар эди. Туркистон АССР Халқ Комиссарлар Совети “Низом”ига кўра Академик бўлим олдига қўйидаги вазифалар қўйилди: “ а) эски усулдаги мактабларни, мадрасаларни ислоҳ қилиш, янги замонавий талабларга жавоб берадиган чораларни татбиқ қилиш; б) янги дастур лойиҳалари, уларга асосланиб янги ўқув адабиётларини нашр қилиш чораларини ишлаб чиқиш; в) маориф халқ комиссарлиги ва ижтимоий тарбия бош бошқармаси билан ҳамкорликда янги дастур талабларига жавоб берувчи ўқитувчиларни тайёрлаш; г) мулла, хатиб, қози, муфтийларни инқилобий руҳда камолотга етказиш; д) мутаассиблик ва бошқа майдада эскилий сарқитларига асосланган маданий қатламларга қарши журналлар нашр этиш; е) ўқув-тарбиявий тавсифга эга бўлган ва ҳаётга татбиқ қилинаётган тадбирлар Маориф халқ комиссарлиги масъул бўлимлари билан келишилган ҳолда ўтказилади”⁷⁰.

⁷⁰ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. Т.: 2009. – Б. 42.

Уезд-шахар вақф бўлимлари учта кичик бўлимларга ажратилган: диний вақфлар, ташкилий - ахборот, молиявий-хўжалик. Диний муассасалар – масжид, мозор, қориҳоналар вақфларидан тушаётган даромадларни мадраса ва мактабларни ислоҳ қилиш, таъмирлаш, янги усул мактаблар қурилиши учун сарфлашга йўналтирилган бўлим эди. “Низом”да: “агар мадраса Бош вақф бошқармаси дастурини қабул қилмаса, вақф манбаларидан фойдаланмайди”, - деб кўрсатилган эди.

Ташкилий ахборот бўлими ўз олдига кўпгина вазифалар билан бир қаторда, “эски мактаб, мадрасаларни Бош вақф бошқармаси кўрсатмаларига асосан ислоҳ қилиш; ж) ислоҳ қилинган янги усул мактаб ва мадрасаларга ўқитувчилар, мударрисларни тайинлаш; з) халқ таълими бўлими билан ҳамкорликда ўқитувчи, мударрислар учун замонавий ўқув курсларини ташкил қилиш; и) Маориф халқ комиссарлиги тасарруфидан бевосита олинган маҳаллий аҳолига тегишли бўлган мактабларни қайта тиклаш” каби вазифаларни қўйган эди.

Шундай қилиб, Бош вақф бошқармаси ва унинг маҳаллий органлари томонидан вақф масалаларини муҳокама қилиш, янги усул мактаблари-мадраса ва мактабларни ислоҳ қилиш, қуриш ва таъмирлашни молиялаш, аҳоли ўртасида маданий, таълим ишларини юритишни ташкил қилиш вазифаларини амалга ошира бошладилар. Айниқса, таълим-тарбия, педагогик ишларни ташкил қилиш, раҳбарлик қилиш масалаларини ечиш зарур эди.

Бош вақф бошқармаси раиси этиб М.Охунов, академик бўлим бошлиғи этиб, диний масалалар бўйича етакчи, вақф масалаларини яхши тушунган Мунаввар Қори Абдурашидхонов тайинланди. Жойларда бир қатор вақф бўлимлари ташкил қилинди. Вақф органларининг дастлабки вазифаларидан бири эски усул мактабларини ислоҳ қилиш бўлиб, бу вазифани амалга ошириш учун академик бўлим эски мактабларни ислоҳ қилиш дастурини ишлаб чиқиши лозим эди.

Туркистон АССР МИК Президиумининг 1923 йил 18 январдаги

мажлисида Турк МИКнинг янги усул мактабларини аста-секинлик билан эгаллаш, эски усулдаги мактабларни қисман бўлса ҳам ислоҳ қилиб, халқ маориф бўлимлари фаолияти доирасига жалб қилиш йўлига ўтилиши тўғри йўналиш, деб эътироф этилди. Бу мажлисда “Маориф ҳафтаси” (Мактабни мустаҳкамлаш ҳафтаси) ҳақидаги масала ҳам муҳокама қилинди. Маориф ҳафтасини ташкил қилиш бўйича Марказий Комиссия риоя қилиши лозим бўлган “Низом”да совет мактабини битирганлар бошқа мактабларни битирганларга нисбатан давлат хизматига ўтишда ҳамда ўрта ва олий ўқув юртларига киришда афзалликларга эга эканлиги, совет мактаби ўқувчилари маҳаллий солиқлардан озод қилингандигини тушунтириш ишларини олиб бориш кўрсатилган эди.

Ушбу ҳужжатда асосан эски мактабларни ислоҳ қилиш ишига катта эътибор қаратилди. Юқорида айтиб ўтилганидек, мадраса ва мактабларни ислоҳ қилишни 1920 йилда Вақфлар тўғрисидаги декретидан аввалроқ, Мунаввар Қори Абдурашидхонов сўз юритган эди. “Нима учун мадраса ва мактабларни ислоҳ қилиш керак бўлиб қолди?” деган саволга Мунаввар Қори бу соҳада ислоҳотлар зарурлигини қўйидагича тушунтириб берди. Ўрта асрларда Ўрта Осиё мактаблари ва мадрасаларида араб тили, мантиқ, география, астрономия, математика, табиий фанлар ўқитилар, шариат, ислом дарслари ўргатилар эди. Бундай мактаб ва мадрасаларда буюк олимлар, файласуфлар, профессорлар етишиб чиқкан эди. “Самарқанддаги Улугбек томонидан барпо қилинган катта расадхона ўша даврда фан, илм-маданиятнинг юқори чўққиларда бўлганлигини исботлайди”, - деб сўз юритади Мунаввар Қори.

1923 йил 12 февралда Тошкент шаҳар “Маҳкамай Шаръия” ва Вақф бўлими идораларининг мажлиси бўлиб ўтди. Унда Туркистон Республикаси МИКнинг “Маориф ҳафтаси” муносабати билан 1923 йил 18 январда чиқарган 5-сонли қарори ҳамда Эски шаҳар ижроия комитетининг 1 февралдаги қарорига биноан эски мактаб ва қориҳоналарни ислоҳ қилиш

тўғридан-тўғри Эски шаҳар маориф бўлумига юклатилди. Унда мактаб, мадраса ва қориҳоналар ислоҳоти ва бу жараёнга бевосита “Маҳкамай Шаръия” идорасининг моддий кўмак бериши юклатилган. Эски шаҳар ижроия комитети томонидан чиқарилган мазкур қарорда талабаларни “Куръон” ни “тажвид” билан ўқитилишига катта эътибор берилган.

Ўрта Осиёning Россия империяси томонидан босиб олиниши диний вакфлар соҳасида деярли ҳеч қандай ўзгаришлар киритмади. Бу даврда янги мадраса, мактабларни таъмирлаш, очиш таъқиқланган эди. Бундай сиёсат юритилишидан мақсад, мадраса ва мактабларда фақат диний билимни ўргатиш, бошқа фанларни ўргатмаслик сиёсати юритилган эди. Мунаввар Қори бундай сиёсатга қарши чиқиб, мадраса ва мактабларда фақат диний билимларни ўргатилиши нотўғри, уларда умумтаълим фанларни татбиқ қилиш дастурларини ишлаб чиқиши таклиф қилган. У эски мактабларни янги усул мактабларига айлантириш ғоясини илгари сурди. 1923 йилда академик бўлим бошлиғи Мунаввар Қори Абдурашидхонов мактаб, мадрасаларни ислоҳ қилиш дастурларини ишлаб чиқишига киришди. Бу борадаги амалиёт асосли, аниқ ислоҳотларни талаб қиласар эди. Архив ҳужжатлари шундан дарак берадики, 1923 йилнинг биринчи босқичидаёқ, ислоҳ қилиш дастури ишланган ва амалга оширила бошланган. Янги дастур асосида, “Тошкент вақф бўлимида 5 та мадраса, 6 та мактаб қолган. Самарқанд вақф бўлимида эса 14 та мактаб ва унда 440 ўқувчи, Хўжандда – 32 та ўрта мактаб ва 1280 ўқувчи, Каттакўрғонда – 3 мактаб, 110 ўқувчи рўйхатга олинган. Бу даврда янги усулдаги мактаблар сони 60 та, улардаги ўқувчилар сони 2580 тани ташкил қилган”.

Андижон вақф бўлумининг Бош вақф бошқармасига 1923 йил 16 октябрдаги маъruzасида вақф бўлими 19 майда ташкил қилинганлиги ва унинг раиси этиб, Қори Бода сайлангани ҳақида маълумотлар берилади. 1923 йил 4 сентябрида бу ерда 4 та мактаб қайта ташкил қилинди.

Эски мактабларни ислоҳ қилиш дастури Туркистон АССР Маориф халқ

комиссарлигининг архив фондида сақланган. Бу хужжат “Диний мактабларни (мактаб ва мадрасаларни) қайта ташкил этишнинг қисқа лойиҳаси ва шу мактабларнинг 1923-1924 ўқув йили учун дастури” - деб аталади. Хужжатни Бош вақф бошқармаси раиси ўринбосари Ю.Алиев, академик бўлими бошлиғи М.Абдурашидхонов имзолаган эдилар. Дастур Мунаввар Қори Абдурашидхонов томонидан тузилган бўлиб, асосан иккита бўлимдан иборат. Биринчи бўлим “Мактаблар ислоҳоти”, иккинчиси “Мадрасалар ислоҳоти” деб номланган.

Мактабларни қайта ташкил қилишнинг нозик томонлари ҳам мавжуд бўлиб, у, аввало, эҳтиёткорликни талаб қилас, акс ҳолда янги усулдаги мактабларга аҳоли ишончсизлиги, норозилиги пайдо бўлиши мумкин эди. Ислоҳотлар дастлаб Тошкент эски шаҳар вақф бўлими томонидан амалга оширилди. Бош вақф бошқармасининг 1923 йил 1 апрель маълумотларига кўра, Тошкентда 15 та дастлабки мактаб, 4 та қайта тузилган мадраса бўлган. Бош вақф бошқармасининг таъкидлашича, Тошкент Эски шаҳар вақф бўлими тасарруфидаги барча ўқув муассасаларига совет мактаби дастури киритилган, қайта ташкил қилинган мактабларда диний фанларнинг ўқитилиши таъқиқлаб қўйилган. Табиийки, бу маҳаллий ҳалқ норозилигининг янгидан пайдо бўлишига олиб келар эди. Ўз навбатида, вақф бўлими мударрислар ва ота-оналар фикри билан қизиқмади. Бош вақф бошқармаси ходимлари бу нотўғри фикрни қўллаб-қувватладилар. Бош вақф бошқармаси раиси М.Охунов 1924 йил 12 апрелдаги Туркистон Республикаси Маориф ҳалқ комиссарлигининг йиғилишида сўзлаган нутқида бу хусусда шундай деган эди: “Қайта ташкил қилинган мактаб ва мадрасаларда янги дастур асосида диний фанлар ўрнига умумтаълим бошқа фанлар ўргатила бошланди. Бу дастур вақтли бўлиб, Тошкент Эски шаҳаридаги барча мактаблар совет дастури асосида фаолият юритмоқдалар. Бошқа вақф органларидан мавжуд дастурни совет дастурига алмаштириш ҳақида талаб келиб тушмади”.

Бош вақф бошқармаси раиси М. Охунов нотўғри йўл тутиб, янги усул мактабларига унчалик эътибор қаратмади. У, асосан, совет мактабларини кўллаб-қувватлади. Бошқа шаҳарларда ва вилоятларда эски мактабларни ислоҳ қилиш Бош вақф бошқармаси академик бўлими томонидан дастур асосида олиб борилди. Маҳаллий вақф органлари мактаблар ислоҳотини амалга ошириш борасида 1923-1924 ўқув йилларида кўплаб ишларни амалга оширдилар.

Сирдарё, Фаргона ва Самарқанд вилоятлари бўйича статистик маълумотларга қараганда, 1917 йилда 1500 га яқин мактаб ва қориҳоналар мавжуд бўлиб, уларнинг катта қисми, яъни 80-90 фоизга яқини вақфлар маблағи ҳисобидан кун кечирган.

Совет ҳокимияти ўрнатилганидан бошлаб, вақфлар маблағининг камайиши ва бошқа сабабларга кўра, эски усул (диний) мактаблар сони кескин камайиб кетиши юз берди, 1923 йил бошига келиб ўлка вилоятларида 20 га яқин мадраса ва 150га яқин мактаб, қориҳоналар қолган бўлиб, ундаги ўқувчилар сони ҳам бу даврда нисбатан анча озайган. Мадрасаларда ўртача 10-15 талабалар, мактаб ва қориҳоналарда 8-12 ўқувчи ўқиган.⁷¹

Бош вақф бошқармаси тузилган кундан бошлаб, бу мактабларни янги усул дастурларига ўтказиш орқали билан ислоҳ қилишга киришилган. Уларда ижтимоий-гуманитар фанлар ва совет машғулотларининг салмоғи 40 фоизни ташкил қилган. Ана шу йўсинда 8 та мадраса ва 30 га яқин мактаб ислоҳ қилинган, қолганлари беркитилиб, қориҳоналар эса вақфлар таъминотидан олиб ташланган. Уларни беркитилишига кўплаб мадраса, мактаб ва қориҳоналарнинг бинолари замонавий мактаблар талаби даражасига умуман жавоб бермаслиги ва қайта қуриш учун катта маблағнинг талаб этилиши сабаб бўлган.

1924 йил 1 апрелидан бошлаб ислоҳ қилинган мактаблар халқ таълимни ягона меҳнат мактаблари дастурининг I босқичига ўтказилган.

⁷¹ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. Т.: 2009. – Б. 42.

Тошкент, Фарғона ва Самарқанд ҳудудларидағи маҳаллий диний мактаб, мадраса, қориҳоналар вакфлар маблағи ҳисобидан фаолият олиб борган эмаслар, аммо бу билан Ўзбекистонда эски усул (диний) мактабларни тугатиши иши охирига етди, деган хulosага келиб бўлмайди. Ўз-ўзидан равшанки, барча шаҳар, қишлоқлардаги деярли ҳамма маҳаллалардаги масжидларда, шунингдек, дин хизматчилари, мулла, имомларнинг уйларида мактаблар фаолияти ташкил этилган бўлиб, улардаги ўқувчиларнинг аксарияти уйланган ўсмирлар бўлган. Бу мактаблар, ҳалқ таълими нозирлари назоратидан имкон қадар яширинча фаолият кўрсатган. Баъзи ҳолларда маҳаллий ҳокимиятнинг ўзи бундай эски мактабларга қарши курашишга ожизлик қилган.

Бухоро ва Хоразм Ҳалқ Совет республикалари ҳудудларида эса ҳали ҳам ягона меҳнат мактаблари ташкил қилиш бўйича мутлақо иш олиб борилмагани сабабли, диний ва ярим диний аралаш мактаблар сақланиб қолган.

Эски Бухоро райони ва Зарафшон обlastida 1924 йил октябригача вакфлар маблағи ҳисобидан 105 мактаб фаолият кўрсатган. Октябрь оидан бошлиб бундай мактаблар сони қисқариб борган, 30 мактабдагина янги усул дастури қўлланилган, улардаги ўқувчилар сони 800 кишидан, ўқитувчи мударрислар сони 38 кишидан иборат бўлган. Бу мактаблар дастурида ижтимоий фанларнинг улуши 30 фоизни ташкил қилган, холос. Гиждувон, Қоракўл ва Кармана уездларида 267 та мактаб бўлиб, улардан 124 таси янги усул дастури асосида фаолият олиб борган, уларда 2400 ўқувчи таҳсил олган ва 150 мударрислар бўлган.⁷²

Хоразм обlastidagi 1500 та эски мактаблар масжид (маҳалла) қарамоғида бўлган. XXСРда кўпгина мадраса ва қориҳоналар фаолият кўрсатган. 1922 йилдаги маълумотларга қараганда, Республиkaning барча районларида 89 мадраса фаолиятда бўлиб, уларда 189 мударрис, 101 имом,

⁷² Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. Т.: 2009. – Б. 48.

89 муazzин, 338 хизматчилар ишлаган. Мадрасаларда 1395 та талаба таҳсил олган. Бу мадрасаларнинг фақат вақф ерларини ўзи 328054 танобни ташкил қиласи эди. Бундан ташқари, мадрасаларга қарашли қўплаб саноат ва савдо вақф корхоналари ҳам бўлган. 1924 йилдаги маълумотларга қараганда, ХХСР да 126 та мадраса бўлган. Энг кўп мадрасалар Хива шаҳрида собиқ Хива хонлигининг пойтахтида жойлашган эди. 1924 йилнинг охирига бориб, бу ерда 61 мадраса бўлиб, улардан фақат 45 нафар мадраса доимо фаолият кўрсатиб келган.

Хоразм Республикасида қорихоналар ҳам кўп бўлган, 1922 йилда ХХСР да 195 қорихона бўлиб, уларни ярмидан ортиғи ишламас эди. Қорихоналарда ҳаммаси бўлиб 172 қорилар ўқир эди. Қорихоналарга қарашли вақф ерлари 35164 танобни ташкил этар эди. 1924 йилнинг 1 майгача 2500 ўқувчи бўлган 500 га яқин мактаб фаолиятда бўлган. Янги усул мактабларини секинлик билан пайдо бўлишининг боиси нимада?, деган табиий савол туғилади. 1924 йил 4 июнда Боз вақф бошқармаси раисининг нутқида ана шу саволга қисман жавоб топилган. Хоразм Халқ Совет Республикасида II босқич мадрасалар ва мактаблар 10 та бўлиб, уларда 738 ўқувчи, 73 хизматчи банд бўлган. Қайта ташкил қилинган I босқич мактаблар 41 та бўлиб уларда 3080 ўқувчи таҳсил олган. Бу мактабларда 123 ходим хизмат кўрсатган. Бошқа бир ҳужжатларда Туркистон Республикасида 10 та мадраса ва 10 дан ортиқ мактаблар ислоҳ қилинган деган маълумотлар ҳам учрайди.

Кўриниб турибдики, дастлабки ислоҳ қилиш даврида Боз вақф бошқармаси академик бўлими бошлиғи Мунаввар Кори Абдурашидхонов томонидан мактаблар ислоҳоти соҳасида фаол ишлар амалга оширилади. 1923-1924 йилларда Туркистон АССР да эски мактабларнинг 40 фоизини ислоҳ қилиш кўзда тутилган. Академик бўлим маълумотларига қараганда, мустамлака Туркистонида 5600 мактаб, улардаги ўқувчилар сони 70000 дан ортиқ бўлган, аммо 1923-1924 йилларда ислоҳ қилиш ишлари секинлашди.

Мактабларни таъмирлаш ишларининг тугамаганлиги сабабли бу режалар тўла равища амалга ошмай қолади.⁷³

Мактабларни ислоҳ қилиш дастурига кўра, ўкув жараёнини ислоҳ қилишга эҳтиёт бўлиб, аста-секин ўтиш тавсия этилган. Дастребки пайтда янги усулда ўқитиш учун ҳар кунига уч соат ажратиш тавсия этилган. Бунда хат-саводга ўргатилган, она тили ва риёзиёт (математика) нинг оддий курси ўқитилган. Шу билан бир қаторда дунёқараш (фалсафа) бўйича дастребки маълумотлар бериш учун ҳар куни 3 соатдан вақт ажратиладиган бўлди.

Ислоҳотлар жараёнида эски мактабларда диний фанларни ислоҳ қилинишига ҳам эътибор қаратилган. Бунда дарс беришнинг янги методлари асосида уни аҳлоқ-одоб дарсига айлантирилиши кўзда тутилди.

Бош вақф бошқармаси ислоҳотлар жараёнига астойдил киришади. Унинг шаҳар ва туманлардаги бўлимлари ҳам янги усул мактабларини советлаштиришга ҳаракат қилди, бироқ бу ишнинг ўта сиёсий ва нозик аҳамият касб этиши туфайли, диний мактабларни ислоҳ қилиб, сақлаб қолишдан совет органларини манфаатдор эмаслиги туфайли ҳукумат эски мактабларни ислоҳ қилиш учун бюджетдан етарлича микдорда маблағ ажратмаган эди. Эски мактабларда ислоҳотни амалга ошириш жараёни мураккаб ва қийин кечди. Пул маблағларининг етишмаслиги, эски биноларнинг талабга жавоб бермаслиги, педагог кадрларни озлигини баҳона қилиб совет органлари эски усулдаги мактабларни ислоҳ қилишга шошилмади, бу муҳим ишни тобора орқага суриб келди.

Хуроса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 20-йилларида совет ҳукумати томонидан тузилган Бош вақф бошқармаси ўлкада мавжуд эски мактабларни маълум даражада ислоҳ қилди. Бу жараёнда, аввало, жадидларнинг ёрқин намояндаси бўлган моҳир педагог Мунаввар Қори Абдурашидхонов фаол иштирок этди. У икки босқичдан иборат бўлган ислоҳотлар дастурини ишлаб чиқди. Ислоҳ қилинган мактаблар учун янги

⁷³ Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар. Т.: 2009. – Б. 48-49.

дарсликларни яратди. Эски мактаблар олиб борилган ислоҳотлар натижасида янги усулдаги мактабларга айлантирилди, бироқ уларнинг ягона меҳнат мактаби дастурига ўтказилиши аслида нотўғри қилинган ҳаракат эди. Янги усул мактабларни ташкил қилиш ишлари ҳам тўғри олиб борилмади, бу борадаги ишларни етарлича тайёргарликсиз олиб борилиши, диний фанларнинг ўқув дастурлари ва ўқув жараёнидан сиқиб чиқаришга қаратилган эди. Бундай тадбирларни амалга оширишга мусулмон халқлари тайёр эмас ҳамда диний мактабларни советлаштирилишига улар қарши эдилар. Шунинг учун янги усул мактабларининг ёпилиши ва уларнинг ўрнида совет мактабларининг очилиши маҳаллий аҳолида қаттиқ норозилик туғдирди. Бу чора-тадбирлар маъмурий зўравонлик услуби асосида олиб борилиб, туб мусулмон аҳоли талабига жавоб бермас эди. Эски мактабларни ислоҳ қилиш жараёни бир қатор зиддиятли саволларни келтириб чиқарди. Туркистонда советлар босқинига қадар 5600 дан кўпроқ эски мактаблар борлигини ҳисобга оладиган бўлсак, бу мактабларни битиргандар 20-йилларда аҳоли саводсизлигини тугатишда муҳим аҳамият касб этиб, ўзбек миллий зиёлиларининг ёш авлодни шакллантиришда катта роль ўйнадилар.

3.2. Миллий худудий чегараланиш арфасида ва Туркистон АССР Ўзбекистон таркибига киритилган дастлабки йилларда диний муассасалар фаолиятининг тугатилиши.

XX аср 20-йилларининг бошларида Ўзбекистонда совет, эски усул мактаблари, масjid ва мадрасалар ҳамда қориҳоналар фаолият олиб борди. Ўзбекистондаги эски мактаб ва мадрасаларни советлаштириш ва уларни тугатиш ҳақидаги масала 1921 йил 17 майда Туркистон Маориф халқ комиссарлиги ҳайъати йиғилишида муҳокама қилинди. Унда “Эски усулдаги мактабларнинг мавжуд бўлишига йўл қўйиб бўлмаслиги” тан олиниб, “мактаб ёшидаги болаларнинг совет мактаблари билан таъминланишига

қараб уларни ёпиб қўйиш чораларини кўриш” га қарор қилинди.

Совет амалдорлари халқ маорифини ривожлантириш ишини, асосан, эски мактабларни тугатиш ва Бosh вақф бошқармаси ихтиёридаги барча мактабларни ягона совет мактабига қўшиб юборишни талаб қилдилар. Вақф бошқармаси мактаблари 1922 йилда ташкил этилган эди. Бу мактабларда арифметика, география ва она тили билан бир қаторда, диний ахлоқ дарслари ҳам ўқитилар эди. Бундай мактаблар советлар ғояси бўйича эски мактабдан совет мактабига ўтишнинг бир шакли эди.

Совет ҳукумати ижтимоий ҳаётдаги қўплаб соҳаларни тубдан ўзгартиришга ҳаракат қилди. Бу ўзгаришлар миллий маданият ва маориф соҳасида ҳам замонавийлаштириш жараёнларининг бошланишига туртки берди, бироқ 20-йилларнинг иккинчи ярмидан маъмурий-буйруқбозлик тизимининг қарор топиши, миллий маориф соҳасини ривожланишини ҳам бўғиб қўйди. Ҳукумат идоралари томонидан диний мактабларни ёпишга катта эътибор берила бошланди.

Эски мактаблар фаолиятини чеклаш ва уларни совет мактабларига айлантириш мақсадида ҳукумат томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Маориф халқ комиссарлигининг Турк МИКнинг учинчи чақириқ II сессиясига берган ҳисоботида эски мактабларни советлаштирилиши масаласининг икки босқичда амалга оширилгани қайд этилди. Биринчи босқич 1923 йилнинг сентябридан 1924 йил апрелигача бўлган даврни ўз ичига олган. Бу даврда эски мактаблар дастурларига диний билимлар билан бир қаторда ягона меҳнат мактаби дастурига ўтилганлиги таъкидлаб ўтилган. Иккинчи босқичда эса, бу масканларда 1924 йил апрель ойидан бошлаб тўлалигича ягона меҳнат мактаби дастури амал қилина бошланди, яъни 1924 йил апрелидан бошлаб, бу муассасалар тўлалигича советлаштирилди ва диний фанлар тўлалигича сиқиб чиқарилиши бошланди.

Тошкент Эски шаҳар ижроия комитети, Туркистон Республикаси Маориф халқ комиссарлиги ҳамда Бosh вақф бошқармасининг хатти-

ҳаракатлари республика ҳукуматининг 1923 йил 17 мартдаги кўрсатмасига асосланган эди. Туркистон Республикаси Халқ Комиссарлар Совети вақф маблағлари ҳақидаги масалани кўриб чиқиб, шундай қарор қабул қилди:

Маданий-маърифий аҳамиятга эга бўлган вақф маблағларидан:

- а) биринчи навбатда совет мактаблари таъминлансин;
- б) янги усул мактабларини қўллаб-куватлаб, кейинроқ маҳаллий ижроия комитетлар қарори билан ўқув юртлари тармоғига киритиш учун советлаштиришга ҳаракат қилинсин;
- в) диний аҳамиятга эга мулкларнинг фақат бир қисми диний мактабларга берилсин.

Ҳукуматнинг бу қарори қатъий бўлиб, ўлканинг шарт-шароити, аҳолининг дунёқараш ва руҳияти ҳисобга олинмаган эди. Маҳаллий органлар ва халқ таълими органлари янги усулдаги мактабларни совет мактабларига айлантиришга қарор қилдилар. Аммо Туркистон АССР МИКнинг вақф тўғрисидаги декрети бекор қилинмади. Маҳаллий органларнинг тақиқлашларига қарамай, мадраса ва мактаблар эски дастур асосида фаолият олиб боравердилар, лекин уларнинг фаолияти тобора чекланиб борилди. 1922 йил 28 декабрдаги декретга асосан улар вақф бўлимлари томонидан молиялаштирилган бўлсада, 1924 йилнинг ўрталарига келиб, маҳаллий органлар қарорига кўра молиялаш ишлари тўхтатиб қўйилди.

Бош вақф бошқармасининг 1924 йил 20 августдаги ҳисоботида эса шундай деб таъкидланган: “1924 йил 1 апрелдан бошлаб янги усулдаги мактаблар – биринчи босқич ягона меҳнат мактаби дастурига ўтдилар, мадрасалар иккинчи босқич мактаблари ҳисобланади. Шундай қилиб, Бош вақф бошқармаси ихтиёрида диний ва янги усулдаги мактаблар мутлақо қолмади”.

Ўтказилган миллий-худудий давлат чегараланишдан сўнг совет ҳукуматининг таълимга, хусусан, миллий маорифга нисбатан қарши сиёсати янада кучайиб кетди.

Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Комитети 1925 йил 19 декабря “Вақфлар ҳақида”ги 168-қарорни эълон қилди. Унда мана булар ёзилганди:

- вақфлар мулкларини, ушбу қарор чиққунига қадар, мулқдан возкечиш йўли билан хусусий шахслар, бирлашмалар томонидан маданий-маърифий ёки ижтимоий-фойдали муассасаларга ҳадя ва васият қилинган мулкларни, шунингдек, улардан фойдаланиш хуқуқини белгилаган ташкилотлар ҳайрия мулклари даромадидан эҳтиёжи учун манфаатланиши ёки шуни амалга ошириш хуқуқидан фойдаланиши мумкин деб, топилсин;
- маданий-маърифий, оммавий-фойдали мақсадларда таъсис қилинган вақфлар мулки давлат мулки деб ҳисоблансин;

1926 йил 21 сентябрда Ўз ССР Адлия халқ комиссарлигининг Маориф халқ комиссарлиги вакиллари билан йиғилиши бўлди. Унда Ўзбекистондаги эски усул мактабларини ислоҳ қилиш масаласи қўтарилиди. Кенгаш Туркистон АССР МИКнинг 1922 йил 20 июндаги берган таклифларини ўрганиб, мактабларни ислоҳ қилиш қоидасини ишлаб чиқди.

1926 йил 30 октябрда Ўз ССР Маориф халқ комиссарлиги ҳайъати йиғилиши бўлиб ўтди. Унда ҳайъат азоларидан Мўминхўжаев, Порошин, Сайдов, Иноятовлар қатнашди. Мазкур йиғилишда бошқарма вакилларидан Калистратов, Сербов, Пехович, Черняевскийлар ҳам иштирок этди. Йиғилишда Маориф халқ комиссарлиги қошида “Эски усул мактабларини қайта ташкил этиш ҳақида” алоҳида комиссияси тузилишига келишиб олинди. Шу пайтдан бошлаб, мазкур масала бўйича лойиха тузилиб, у қонуний равишда кучга кира бошлади.

1926 йилдан бошлаб ЎзССР даги эски мактаб ва қориҳоналарни фаолият юритишига оид хукуматнинг қатъий чоралари ишлаб чиқилди. Унга қўра, эски мактаб ва қориҳоналарни очишда қуйидаги шароитларга амал қилиниши талаб этилди:

- бино қуруқ, ёруғ, иссиқ, етарли даражада ҳаво алмашинадиган бўлиши;
- мактаб ва қориҳоналар мактаб жиҳозлари, тингловчилар учун парта ва

столлар билан таъминланиши лозим бўлган;

- 8 ёшга етмаган болаларнинг мактабда ўқитилишига йўл қўймаслик;
- она тили, арифметика, табиатшунослик фанларининг ўқитилиши;
- тан жазоси ва бошқа жазоларга ўрин бўлмаслиги;
- 10 ёшгача бўлган болалар учун дарснинг давомийлиги 4 соатдан ошмаслиги, ҳар 40 минутлик дарсдан сўнг дам олиш учун танаффус бўлиши; 10 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларга 5 соатдан ва 14 ёшдан 16 ёшгача бўлганлар худди шундай танаффус билан 6 соат ўқиши, шунингдек, ўқув йилининг охирида совет мактабларида белгиланган муддатларда дам олишга чиқиши;
- ўқитувчиларнинг шахсий эҳтиёжлари учун ўқувчилар меҳнатидан фойдаланишини ман этиш;
- мактабларга совет мактабидан чиққан ўқувчиларни қабул қилишни таъкиқлаш;
- эски мактаб ва совет мактаби ўртасидаги алоқани йўлга қўйиш;
- қорихона очища, мактаб очища талаб қилинадиган шароитлар бўлиши шарт, бундан ташқари қорихонага кираётган ўқувчилар ёши 15 дан кам бўлмаслиги керак.

Ўзбекистон КП (б) МК нинг 1927 йил 14 июнда Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган VI Пленуми мусулмон руҳонийлари ва мактаблари ҳақидаги масалани муҳокама қиласди. Пленумда Ўз КП МКнинг котиби А. Икромов “Руҳонийлар ва мактаб тўғрисида” маъруза қиласди. Маърузада “1919-1920 йилларда маҳаллий аҳолидан ҳеч ким ўз фарзандларини совет мактабларига бермаган”лиги алоҳида эслатиб ўтилади.

1927 йил 31 октябрда Ўз ССР МИК маҳаллий бюджетлар бўйича комиссиясининг округ ижроия комитетлари вакиллари иштирокида маҳсус йиғилиши бўлади. Мажлисда маҳаллий бюджет масаласи билан бир қаторда эски мактабларни тугатилиши масаласини ҳам кўриб чиқади.

Совет хукумати эски мактабларни тугатиш учун, биринчидан, совет

мактабларини юқори савияга кўтариш ва шу орқали ўқувчиларни совет мактабларига тортиш, иккинчидан, тарғибот-ташвиқот ишларини йўлга кўйиш орқали бу курашга аҳолининг камбағал ва ўртаҳол қисмини жалб этишга ҳаракат қилди.

1927 йил Ўз ССР МИК III сессиясида “Эски усул мактабларини тугатиш тўғрисида”ги масала кўтарилади. Мазкур сессияда Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссари Маннон Рамзий (1931 йилда вазифасидан озод қилинган) маъруза қилади. У ўз маърузасида эски усул мактаблари ва уларнинг фаолияти ҳақида тўхталиб шундай дейди: “Собиқ Туркистоннинг октябрь тўнташигача асосий округларида - Фарғона, Самарқанд ва Тошкентда 5833 диний мактаб бор эди. Агар буларга Бухоро ва Хоразмни қўшсак, унда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тўнташигча қадар 6505 диний мактаб бўлиб, бу мактабларда ўқувчилар сони 104000 дан ортиқни ташкил этарди. Буржуазия, хусусий мулқдорлар ва амалдорлар, меҳнаткашлар оммаси ўз фарзандларини эски усул мактаблари, қориҳона, мадрасаларда ўқитишига мажбур эди. Октябрь тўнташидан сўнг биз совет мактабларини зудлик билан ташкил қила бошлаганимизда ва уларнинг ривожлангани сари эски усул мактабларининг сони камайиб борди. Октябрь тўнташигача 6505 диний мактаб бўлган бўлса, 1927 йил улардан 1305 мактаб қолди. Демак, эски усул мактабларининг аста-секин камайиши кузатилмоқда. Бундай ҳолат бизни қониктирмайди, негаки, эски усул мактабларининг сони охиригина пайтда озайди, ваҳоланки, лекин улар сақланиб қолган эди”.

У яна ўз маърузасида ўша Комфирқа мағкураси руҳи билан суғорилган фикрларида давом этиб, эски усул мактабларини тугатишни доимий кун тартибига қўйилишини таъкидлайди: “Эски усул мактаблари факат саводлиларни чиқарибгина қолмай, балки ғоявий заарли ва ҳаётга мослашмаган одамларни тарбиялайди. Бу мактаблар ёшлиарни совет ҳокимиятига қарши тарбиялайди. Кўқон муҳторияти тор-мор этилгандан сўнг, Париж ва Туркияга кетиб қолган миллий зиёлилардан, Чўқаев, Заки

Валидий ва бошқалар эски усул мактабини ҳимоя қилиб, “Новый Туркестан” журналида қуидагиларни таъкидлаб ўтган: “Миллий Ватанига ўз муҳаббатлари сабабли Москвага сотилмаган туркистонликлар, ўз фарзандларини эски мактабларда тарбияламоқдалар...”. “Демак, кимки ўз фарзандини эски усул мактабида тарбиялайдиган бўлса, ўз суюкли Ватанини Москвага сотмаган, миллий буржуазия ғояларига содик бўлар экан”.

Маърузада 1926 йили “эски усул мактабларида руҳонийларнинг ҳаракатидаги жонланишда Андижон округи биринчи ўринда экани ва жорий йилда эски усул мактабига қарши ўтказилган баъзи бир тадбирлар туфайли, бу жонланиш ҳийла пасайгани” таъкидланган. “Ўтган йили биз бюджетдан бир қанча маблағни эски усул мактабларига қарши курашиш фондини ажратган эдик, - дейилган эди, маърузада. Бу фонд эски усул мактаблари беркитилган жойларда совет мактаблари ташкил қилишга йўналтирилди. Бундан ташқари, ўтган йили эски усул мактабларига нисбатан баъзи бир чеклашлар қилинди, бунда: 14 ёшгача болалар эски усул мактабларига олинмайди; совет мактабининг ҳеч бўлмаса бир синфини тугатмаган болалар эски усул мактабига қабул қилинмайди; соғлиқни сақлаш ташкилотлари эски усул мактабларидан оз бўлса-да тиббий озодаликни талаб қилиши даркор. Ушбу тадбирлар маълум даражада фойда берди, биз эски усул мактабарининг бу йилда тушкинлигини кўрмоқдамиз.

Маърузачи сўзини якунлаб, шундай деган: “Эски усул мактабларини тугатиш совет мактаби учун курашнинг бир чорасидир. Ўз ССР МИК сессиясининг Маориф халқ комиссарлигига тақдим этган эски усул мактабларини тугатиш тўғрисидаги декрет лойихасини тасдиқлашини сўрайман”.

1928 йил 13-19 ноябрда ЎзССР МИК Советларининг иккинчи чақириқ IV сессияси бўлиб ўтди. Мазкур сессия “Эски усул мактаб ва қориҳоналарни тугатиш тўғрисида”ти қарорни қабул қилди. Қарорга ЎзССР МИК раиси Й.Охунбобоев ва ЎзССР МИК котиби Иброҳимовлар имзо чекканлар.

Қарорда тўғридан-тўғри шундай деб ёзилган:

1. Бутун Ўзбекистон ССР да бўлган эски усул мактаблари ёпилсин ва келгусида шундай мактабларни ташкил қилишга йўл берилмасин. Ушбу қарор эркак ва қизлар мактабларига нисбатан бир хил кучда ҳисоблансин.

2. Эски усул мактаблари шу қарор эълон қилингандан кейин 10 кун муддат ичида ёпилмаган тақдирда, шу типдаги мактаблар очилса, бундай мактабни ташкил қилувчи муаллимлар, домлалар ва ташкилотчилар жиноий жавобгарликка тортилсин.

3. Диний мактаблар, шу жумладан, мадрасалар ва қориҳоналар масаласида мавжуд мактаблар ва дин ўқитиш ҳақидаги қонун ва буйруқларни қатъий суратда татбиқ қилиб туриш округ ижроия комитетлари зиммасига юклатилсин.

4. Барча ижроия комитетлар ва халқ таълими бўлимларига совет мактабларида ўқиши давом эттириш шароитини яратиш эски усул мактабларини тугатиш чораларини қатъий қўллаш йўли билан амалга ошириш юклатилсин.

Мазкур қарорга кўра, эски мактабларни очган шахслар ЎзССР Жиноят кодексининг 158-моддасига биноан 500 рублгача жарима ёки 2 йилгacha озодликдан маҳрум этилган ёки бир йилгacha мажбурий меҳнатга жалб қилиш билан жазоланган. Қарор чиққан даврдан бошлаб, шу вақтнинг ўзида Ўзбекистонда 1200 та эски усул мактаблари тугатилган. Барча маҳаллий ижроия комитетлари ва маориф идоралари беркитилган эски мактабларнинг ўқувчиларини совет мактабларига ўтиш билан таъмин этиш йўлида мумкин бўлган ҳамма чораларни кўришлари лозимлиги кўрсатилганди. Қарорга кўра, 1928 йилдан эътиборан барча эски мактабларида ўқиши тўхтатилиб, бу мактабларнинг ёпиб қўйилиши кўрсатилган эди.

Юқоридагилардан кўриш мумкинки, эски усул мактаблари XX асрнинг 20-йилларда ҳам фаолият олиб борганлар. Ўз навбатида совет хукумати ҳамма вақт эски мактаблар фаолиятига қарши доимий равища кураш олиб

борди. Совет ҳукумати ислоҳ қилинган мактаблар фаолияти мавжуд тузум манфаатларига зид эканлигини англаган ҳолда орадан бир йил вақт ўтмасиданоқ, уларнинг дастурларига биринчи босқич ягона меҳнат мактаби дастурини киритди. Аниқроғи, 1924 йилда улар совет мактабларига айлантирилди. Бу мактабларда эса диний фанларнинг ўқитилиши ман қилинди. Янги усул мактабарининг ёпилиши ва совет мактабарининг очилиши маҳаллий аҳолининг турли қатламларида маълум норозилик уйғотди.

Шунингдек, миллий ҳудудий чегараланишдан сўнг Туркистон АССРда фаолият юритган мадрасаларни ислоҳ қилишга киришилиб, улар фаолиятига ҳам ҳукумат қарорлари билан чеклаш сиёсати юритила бошланди. Совет ҳокимиятининг диний муассаса ва ташкилотларга нисбатан республикада даҳрийликдан иборат мазкур чора-тадбирларидан сўнг, кейинги ўн йиллар давомида тарихий обидалар ҳисобланмиш минглаб мадраса, масжид, мақбара, хонақоҳ бинолари қаровсиз қолиб кетди. Диний бошқарманинг тугатилиши ва мадрасалар фаолиятининг тўхтатилиши билан билимли диний уламоларни етказиб бериш, ислом шариатини тўғри йўлга қўйиш каби муҳим ишлар тўхтаб қолди.

Хулоса тарзида таъкидлаш жоизки, Туркистон АССР даги мадрасалар 1923 йилдан бошлаб совет ҳукумати томонидан ислоҳ қилинди. Уларнинг дастурларига ҳукумат томонидан тегишли ўзгартиришлар киритилди. Мадрасаларда диний ва дунёвий фанларнинг биргаликда ўқитилиши кўзда тутилди. Ислоҳотлар дастурига қўра, мадрасаларнинг мавжуд биноларини талабалар учун ётоқхоналарга айлантириш мўлжалланган эди. Мадрасаларнинг тўққиз йиллик шакли ҳам ислоҳ қилинди. Улардаги ўқув жараёни учта уч йиллик босқичга бўлинди, яъни биринчи босқичда совет мактабининг беш йиллик таълимига, иккинчи босқич етти йилликка, учинчи босқич тўққиз йиллик таълимга мослаштирилди. Шу тартибда мадраса ўқув тизими аста-секинлик билан ислоҳ қилиниб, кейинчалик уларни

советлаштирилиш жараёни бошланди.

Совет хукумати томонидан бошланган мазкур ислоҳотлар 20 - йиллар бошидаги ижтимоий-сиёсий вазият таҳлили сифатида юзага келган бўлиб, табиийки, улар вақтинчалик характерга эга бўлган. Мадрасалар таъминотининг тўғри йўлга қўйилмаганлиги, маблағ етишмовчилиги, иморатларнинг таъмирга муҳтожлиги ва бошқалар мадраса ҳаёти таракқиётига жиддий ғов бўлиб тураг, хукумат эса бу ҳолатни ўнглашга ҳаракат қилас әди. Шу тариқа, мадрасалар ҳаёти жамият ҳаётидан узоқлаша борди. Бу эса айнан совет хукумати кўзлаган стратегик мақсадларга тўла мос тушар әди.

ХУЛОСА

Совет ҳокимияти ўрнатилгач, миллий мактаб ва мадрасаларнинг вақф мулкларини экспроприация қилишга доимий равишда кураш олиб борилди. Жумладан, РСФСР хукуматининг “Ер тўғрисида”ги декретига асосан барча ерлар, хусусан, вақф ерлари ҳам давлат мулкига айлантирилди. РСФСР ХКС томонидан чиқарилган “Черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш тўғрисида”ги декретга асосан миллий маориф масканларида диний фанларнинг ўқитилиши чеклаб қўйилди. Декрет чиқарилгандан кейин мактаб, мадрасалар ва улардаги ўқувчилар сони ҳам кескин камайди. Вақф мулкларининг экспроприация қилиниши, мактаб ва мадрасалар фаолиятининг чеклаб қўйилиши маҳаллий аҳолининг жиддий норозилигига сабаб бўлди.

Совет ҳокимияти ўзининг дастлабки йилларида инсон хуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор тарихий ҳужжатлар қабул қилди. Расмий ҳужжатларда, қарор ва фармонларда барча халқларнинг тенглиги, ўз тақдирини ўзи белгилаш хуқуқи, виждон эркинлиги каби инсоний хуқуқлар тан олинди. Бироқ, советча тартибларни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш давридаёқ большевиклар маҳаллий аҳолининг диний туйғуларини поймол қилдилар. Европа миллатига мансуб минг-минглаб қизил аскарларнинг Туркистон ўлкасига сафарбар этилиши оқибатида масжид ва мадрасалар вайрон қилинди. Маҳаллий аҳолининг урф-одатларидан хабарсиз бўлган «қизил босқинчилар» диний муассаса ва ташкилотларни отхоналарга, қурол-яроғ, озиқ-овқат омборларига, ҳарбий қисмларнинг казармаларига айлантиридилар. Охир-оқибатда диний туйғулари поймол қилинган халқнинг совет ҳокимиятига бўлган умидлари ва ишончи сўнди. Дастлабки йиллардаёқ диндор кишилар ва рухонийлар совет ҳокимиятининг душмани сифатида таъқиб остига олинди. 1917-1920 йилларда совет ҳокимиятининг динга муносабати дахрийликдан иборат бўлган эди. Бироқ, Туркистон ўлкасидаги иқтисодий ва сиёсий вазият совет ҳокимияти органларига бу масалада

эҳтиёткорлик билан иш тутиш зарурлигини кўрсатди. Аввало, имон-эътиқоди оёқ ости қилинган мусулмон аҳоли совет ҳукуматига қарши аёвсиз қуролли кураш майдонига кирди. Иккинчидан, тинимсиз давом этган қуролли тўқнашувлар ўлқада очарчиликни келтириб чиқарди ва хўжаликни бутунлай издан чиқарди. Диний муассаса ва ташкилотларнинг моддий таянчи бўлган вақф мулкларининг большевиклар томонидан давлат ҳисобига мусодара қилиниши, улар фаолиятини деярли тўхтаб қолишига олиб келди.

Туркистондаги аҳоли анча қисмини вақфдор дехқонлар ташкил этиб, улар ўзларининг тириклий манбаидан ажралиб қолган эдилар. Маориф ва маданият муассасалари ҳам вақфдан келадиган даромад ҳисобидан таъминланарди. Ушбу ўзига ҳос жиҳатларни ҳисобга олган совет ҳукумати вақфларни диний муассасалар ихтиёрига қайтариш, диндорларга бир қадар эркинлик бериш, мадраса мударрислари ва масjid имомларидан таълим тизимини қайта изга солища фойдаланишга мажбур бўлди. Шу сабабли 1922-1923 йилларда вақфлар диний муассаса ва ташкилотларга қайтарилди ва улар фаолиятига руҳсат берилганди.

Совет ҳокимиюти Россия империясининг мустамлакачилик ва буюк давлатчиликдан иборат сиёсатини давом эттириб, Туркистон ўлкаси аҳолисининг миллий-диний туйғулари билан ҳисоблашмади. Туркистон АССР даврида совет ҳокимиютигининг диний сиёсати большевикча тартибларни ўрнатиш, мусулмон диний муассаса ва ташкилотларни оёқ-ости қилиш, диндор ва уламоларни синфий душман сифатида қирғин қилиш орқали амалга оширилди.

Туркистон АССР, БХСР, ХХСРда совет тузумига қарши миллий озодлик учун олиб борилган қуролли ҳаракатлар, ўлкадаги оғир сиёсий-иқтисодий вазият, мусулмон уламолари ва руҳонийларининг жамиятда мавқеи каби омиллар туфайли Марказ айrim ҳолларда диний сиёсатини ўзгартиришга, бу масалада «юмшокроқ” йўл тутишга мажбур бўлди.

СССР таркибида совет республикалари, жумладан Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши, большевикча тартиблар мустаҳкамланиши, “социализм ривожланиб борган сари синфий кураш кескинлашади” – деган сталинча қоида қабилардан келиб чиқиб, диндорларга қарши очиқ кураш бошланди. Бу кураш ўн йиллардан ортиқ давом этиб, совет ҳокимиятининг даҳрийликдан иборат сиёсий йўлини пардаланган қиёфасини ҳаққоний равишда намоён қилди.

XX асрнинг 20 - йиллари охирларига келиб, республикада эски мактаб ва мадрасаларни тугатилишига кескин чоралар кўрилди. Уларнинг фаолияти қаттиқ қораланиб, “эскилик сарқитлари” сифатида баҳоланди. Ўзбекистонда совет хукуматининг тазиқи билан эски усул мактабларини ислоҳ қилинишига йўл қўймаслик, ислоҳ қилингандарини эса янги совет мактабларини очиш орқали йўқотиш чоралари кўрилди. Республика хукумати қўрсатмаси билан мавжуд эски мактабларни тугатиш чоратадбирлари кучайтирилди, чунки айнан худди шу даврда кўплаб эски мактаблар, қориҳоналар, мадрасалар фаолият олиб бормоқда эди. Ушбу тадбирларни амалга оширишда уларни моддий таянчи бўлган вақф мулклари масаласига ҳам алоҳида эътибор берилиб, бир пайтда вақфларни тугатиш масаласида ҳам чора-тадбирлар кўрила бошланди.

Мавзуга оид маълумотлар, манбалар, адабиётлар таҳлили натижасида диссертация ишининг якунидаги хуносалар қилинди:

1. Россия империяси Туркистонни босиб олганидан сўнг ўлка ҳаётининг барча соҳаларида мустамлакачилик тартибини ўрнатди. Жумладан, мустамлакачи маъмурият ўлқада мавжуд бўлган мадраса ва маҳаллий диний мактаблар фаолиятини чеклаб, улар устидан доимий назорат юритиш сиёсатини олиб борди. Ўлкада фаолият юритган барча генерал-губернаторлар маҳаллий аҳоли ижтимоий-маънавий ҳаёт тарзига нисбатан руслаштириш сиёсатига урғу бердилар. Руслаштириш сиёсати айни вақтда маълум даражада таълим соҳасига ҳам қаратилди.

2. Февраль инқилоби ўлка ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётининг барча соҳаларида маълум ўзгаришлар бошланишига туртки берди. Инқилобдан сўнг мадраса, эски мактаблар ҳам ўзларининг деярли эркин фаолиятини олиб бордилар, вақф мулкларига нисбатан ҳам кескин муносабатлар ҳам билдирилмади. Ўлкадаги мадраса, мактаблар сони ошиб борди, бироқ октябрь тўнташидан сўнг ҳокимият тепасига келган большевиклар мадраса ва диний муассасаларнинг моддий таянчи бўлган вақф мулкларини чеклаш томон сиёсатини бошлади.

3. Маҳаллий аҳоли ҳамда улар ичидаги катта таъсирга эга бўлган мусулмон руҳонийларининг норозилиги совет ҳукуматини бу борадаги сиёсатини қайта кўриб чиқишига сабаб бўлди. Шу сабабдан ҳам Туркистон Компартияси ўлкадаги маҳаллий шароитнинг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, қуролли қаршилик ҳаракатининг кучайиб боришини ҳисобга олиб, ислом динига маълум эркинлик бериш, вақф мулкларини мадраса, мактабларга қайтариб бериш масаласи ҳақида ҳам қарор қабул қилди.

Ўлкадаги мураккаб вазиятни ўрганиб чиққан совет ҳукумати НЭП сиёсати мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда 1922 йилнинг май ойида “Туркистон-Бухоро ишлари тўғрисида” маҳсус қарорни қабул қилди. Унда Туркистон, Бухоро ва Хивадаги қуролли қаршилик ҳаракатини тугатиш чоратадбирлари билан бир қаторда вақф ерларини илгариги эгаларига қайтариш лозимлиги кўрсатиб ўтилди. Мазкур кўрсатмалар асосида Туркистон МИК “Туркеспублика мадраса ва масжидларига вақфларни қайтариш ҳақида” ги декретни имзолади. Унга асосан Туркистоннинг уччала обласи хусусан, Самарқанд, Фарғона, Сирдарё худудларидаги барча вақф ерлари аввалги эгаларига қайтариб берилди. Декретнинг имзоланиши маҳаллий маориф ҳамда мусулмон руҳонийлари ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ, орадан бир оз вақт ўтгач, совет ҳукумати уларнинг фаолиятини яна қайта кўриб чиқиши жараёнини бошлади. 1922 йил декабрь ойидан вақфларни бошқариш тартиби ўзgartирилди. Вақфларни бошқариш Маориф халқ

комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди. Комиссарлик тез орада мактаб ва мадрасалар устидан тегишли назоратни ўрнатди.

4. 1923 йилдан эски мактаб ва мадрасалар Маориф халқ комиссарлигининг Бosh вақф бошқармаси томонидан ислоҳ қилиниб, уларнинг дастурлариға дунёвий фанлар ҳам киритилди. Мактаб, мадрасаларни ислоҳ қилиш ва янги усул мактаблариға айлантириш дастурини Бosh вақф бошқармасининг академик бўлими мудири, жадидчилик ҳаракатининг ёрқин арбоби Мунаввар Қори Абдурашидхонов ишлаб чиқди. Ўтказилган ислоҳотларга биноан барча эски мактаб, мадрасалар янги усул мактаб ва мадрасалариға айлантирилди. Бироқ, ислоҳотлар жараёни узоқча чўзилмади, 1924 йилдан улар ягона меҳнат мактаблариға айлантирилди. Бу эса ушбу мактабларнинг советлаштириш жараёни бошланганлигидан далолат берар эди. Мактаблар биринчи босқич, мадрасалар эса иккинчи босқич совет мактаблариға айлантирилди.

5. Совет ҳокимиятининг вақф мулкларини мусодара қилишга қаратилган сисати босқичма-босқич олиб борилди. Дастреб “Вақф тўғрисида”ги ҳукумат қарори эълон қилиниб, вазиятдан келиб чиқкан ҳолда вақф мулклари диний муассасалариға қайтариб берилган бўлса, кейинчалик сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, республикадаги барча вақф мулкларини маҳаллий советлар мулки деб эълон қилди. Бу ҳолат эса вақф мулкларини батамом тутатилганлигини билдирап эди.

Хуллас, совет ҳукуматининг Ўзбекистонда амалга оширган диний сиёсати ўзбек ҳалқининг миллий маънавиятининг ривожига ўта салбий таъсир кўрсатди. Большевиклар томонидан диний муассасалар тутатилиб, вақфларни талон-тарож қилиниши кишилар онгода одоб-ахлоқ, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари умуминсоний қадриятларни қарор топишига сезиларли заарар етказди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов асарлари

1. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. -Т.: Ўзбекистон, 1994, 196 б.
2. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997, 326 б.
3. Каримов И. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда (Президент И. Каримовнинг “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирларининг саволларига жавоблари). –Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эътирофи (Президент И. Каримовнинг “Туркистон-пресс” ахборот агентлиги мухбирларининг саволларига жавоблари). -//Маърифат, 2007, 24-февраль, №16 (7937).
5. Каримов И. Она юртимиз баҳту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015, 304 б.

II. Эълон қилинган хужжатлар ва материаллар тўплами

1. Ведомости Верховного Совета РСФСР. М.: Политиздат. 1975, 572 с.
2. Из истории ВЧК (1917-1921-гг.). Сборник документов. –М.: Госполитиздат, 1958, 512 с.
3. Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917-1924 гг.). Сборник документов. –Ташкент: Ўзбекистон, 1973, Т. I. 541 с.
4. Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3 – Туркестанские краевые Конференции РКП 1919-1920 год. С введением тов. Т. Рыскулова. –Ташкент: Туркгосиздат, 1922, 94 с.

III. Архив хужжатлари

Фарғона вилоят давлат архиви (Фарғона ВДА)

1. 83-фонд – Фарғона вилоят халқ таълими бўлими.
2. 121-фонд – Фарғона вилоят Ишчи-дехқон ва қизил аскар депутатлари кенгаши ижроия қўмитаси.

3. 123-фонд – Фарғона вилоят шаҳар касаба уюшмалар совети.
4. 435-фонд – Фарғона вилоят инқилобий қўмитаси.
5. 1124-фонд – Фарғона вилояти ижроия қўмитаси.

IV. Илмий адабиётлар

1. Алимова Д. А., Голованов А. А. Ўзбекистон совет мустабид тузуми даврида: сиёсий ва мафкуравий тазийк оқибатлари (1917-1990-й.). – Тошкент: Ўзбекистон, 2000, 75 б.
2. Алимова Д. А. ва бошқалар. Ўзбекистон тархи (1917-1991-й.). 10-синф ўқувчилари учун дарслик. –Тошкент: Шарқ, 2000, 416 б.
3. Алимова Д. А. Ислам и «воинствующий» атеизм в литературе Узбекистана 20-30-х годов //Ўзбекистон тарихи. -№4, 2000, 58-65 б.
4. Алимов И.А. Левацкие перегибы в решении религиозного вопроса в ТАССР //Общественные науки в Узбекистане. -№1, 1991, 31-40 с.
5. Алимов И.А. Аграрные преобразования в Народных Советских республиках Хорезма и Бухары (1920-1924 гг.). –Ташкент: Узбекистан, 1970, 78 с.
6. Алимов И.А. Узбекское дехканство на пути к социализму (социально-экономические преобразования в узбекском кишлаке в 1921-1925-гг. – Ташкент: Узбекистан, 1974, 239 с.
7. Алимов И.А. Эски мактаб ислоҳоти ташаббускори (Мунаввар қори Абдурашидхонов ҳақида)// Халқ таълими. – Тошкент, 1993, №10-12. Б. 5-8.
8. Алимов И.А. Из истории решения вакфного вопроса в первые годы Советской власти в Узбекистане //Октябрская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. –Ташкент, 1991, С. 239-254.
9. Алимов И.А. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тутатилиши (1917-1929 йиллар). –Т.: Фан, 2009, 222 б.
10. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти: миллий демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. -Тошкент: Маънавият, 2000, 168 б.

11. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991, 400 с.
12. Ардаширов А. Ф. К вопросу о роли новометодных школах (Ученые записки Андижанского Госпединститута). –Андижан, 1957, 74 с.
13. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Тошкент: Ўзбекистон, 1991, 112 б.
14. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. –Л., 1927, 256 с.
15. Бартольд В.В. Мусульманский мир.–П.: Наука и школа, 1922, 93-с.
16. Балтанова Г. Р. Ислам в СССР: анализ зарубежных концепций. –Уфа: Изд. Казанского университета, 1991, 148 с.
17. Бендриков К.Е. Очерки по истории образования в Туркестане (1865-1924 гг) М.: Наука, 1960, 507 с.
18. Болтабоев С. Д. Туркистондаги вақф мулклари тарихи. –Наманган, 2005, 54 б.
19. Зиёева Д. Туркистон мустақиллиги учун кураш масалалари (20-30-йиллар талқинида)//Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. -Тошкент, 1998, №1, Б. 67-73.
20. Зиёева Д. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати (Мустабид тузумга қарши 1916 йил ва 1918-1924-йиллардаги халқ курашлари тарихшунослиги). –Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000, 176 б.
21. Исмоилов Ш.Ш. Туркистон мадрасалари тарихидан (XIX аср охири – XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар.-Тошкент, 1974, №11. Б. 50-54.
22. Исмаилова Д. Мустабид тузумнинг Туркистондаги диний сиёсати // O’zbekiston tarixi. –Тошкент, 2003, №1. Б. 65-71.
23. Каримов Р. Х. Узбекистан в период восстановления народного хозяйства СССР (1921-1925 гг.). –Ташкент: Узбекистан, 1974, 196 с.
24. Коканбаев А. Борьба с басмачеством и упречение советской власти в Фергане. –Ташкент: Госиздат, 1958, 116 с.
25. Кенжаев Д. Религиозные ценности в воззрениях джадидов // O’zbekiston tarixi.-Тошкент, 2004, №4. Б. 59-61.
26. Каримов И. Имон ва инсон. –Тошкент: Фан, 1991, 55 б.

27. Комилов О. Ўзбекистон миллий таълимидаги ўзгаришлар (ХХ асрнинг 20-йиллари) – Т.: «Akademnashr» 2010, Б. 118.
28. Лунин Б. Происхождение и судьба Корана Османа // O’zbekiston tarixi. - Тошкент, 2000, №4. Б. 18-26.
29. Мустафаева Н. Туркистон маорифи ХХ асрнинг 20-йиллари муаллифлари назарида // O’zbekiston tarixi. –Тошкент, 2004, №3. Б. 33-45.
30. Мустафаева Н. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати //Ўзбекистон тарихи. №2, 2005, 35-41 б.
31. Мансуров А. Ислом динининг Ўрта Осиё маданиятида тутган ўрни. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991, 22 б.
32. Ражапова Р. Ё. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1993-й.) 9-синф учун дарслик. –Тошкент: Ўқитувчи, 1994, 400 б.
33. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар (1917-1935-й.). –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2000, 32 б.
34. Ражабов Қ. Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатида уламолар ғоявий раҳнамо бўлганми?// Фалсафа ва ҳукуқ, 2006, Махсус сон. Б. 31-33.
35. Ражабов Қ. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918 – 1924 йиллар). – Тошкент: “Yangi nashr”, 2015, 240 б.
36. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 й.). –Тошкент: “Университет”, 2002, 160 б.
37. Расулов А. Усмон Мусҳафи Тошкентга қачон қайтарилиган? // Имом ал-Бухорий сабоқлари. –Тошкент, 2002, №3. Б.165-166.
38. Рыскулов Т. Революция и коренное население Туркестана. Сборник статей, докладов, речей и тезисов с предисловием автора. Часть I. 1917-1919 гг. –Ташкент: Узбекгосиздат, 1925, 218 с.
39. Сайдов А., Юнусова О. Ўзбекистон Республикасининг “Виждан эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида” ги Қонуни. –Тошкент: Адолат, 1992, 84 б.

40. Савельев В. Н. Свобода совести: История и теория. –М.: Высшая школа, 1991, 144 с.
41. Салмонов А. Ўзбекистонда Совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Тафаккур, 2015, 158 б.
42. Троицкая А. П. Из прошлого каландаров и маддахов в Узбекистане. М.: Мысль, 1975, 204 с.
43. Уразаев З. Туркестанская АССР и ее государственно-правовые особенности. –Ташкент: Госиздат УзССР, 1958, 218 б.
44. Фитрат А. Муҳтасар ислом тарихи. –Тошкент: Нур, 1992, 30 б.
45. Хасанов Б. Репрессии против интеллигенции Узбекистана в 20-30-е годы и их последствия //O’zbekiston tarixi.-Тошкент, 2000, №1. Б. 104-107 б.
46. Чориев А. Зиё сари илк қадам //Фан ва турмуш. –Тошкент, 1986, №11. Б. 14-16 б.
47. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистан мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Андижон: “Мерос”, 1995, 104 б.
48. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам. №2. –Тошкент: Шарқ, 1999.
49. Ўзбекистоннинг янги тарихи: Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 2-китоб. –Тошкент: Шарқ, 2000, 688 б.
50. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номутахассис йўналиши талабалари учун дарслик).-Т.:ЎАЖБНТ маркази, 2003, 675 б.
51. Қурбонов С. Маърифат ва дин. –Тошкент: Ўзбекистон, 1980, 127 б.
52. Ғайратий. Диний қурбонлар. –Тошкент: Ўздавнашр, 1930, 58 б. (лотин имлосида)
53. Ҳайитов Ш. А., Бадриддинов С. Ватан дея ватансиз қолганлар қисмати. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2005, 159 б.

V. Диссертация ва авторефератлар

1. Абдуллаев Р. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918-годы. Автореф. дис. докт. ист. наук. –Тошкент: 1998, 62 с.

2. Агзамходжаев С. Туркистон мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918-гг.). Автореф. дис. докт. ист. наук. Тошкент: 1996, 62 с.
3. Болтабоев С. Д. Вакфное имущество в Туркестанском крае во второй половине XIX и в начале XX в. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Ташкент: 1995, 21 с.
4. И smoилова Д. А. Роль и место ислама в общественно-политической и духовной жизни народов Туркестана (конец XIX - начало XX вв.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Тошкент: 2006, 22 с.
5. Мирзаев М. А. Становление и развитие дела охраны и изучения памятников истории и культуры в Узбекистане (1917-1947 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Тошкент: 1994, 25 с.
6. Кенжав Д. М. Исламское ценности в воззрениях джадидов и их концепциях духовного реформирования общества. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Тошкент: 2007, 27 с.
7. Кунгиров И. Деятельность культурно-просветительных учреждений Узбекистана в 1921-1928 гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Тошкент, 1990.
8. Комилов О. XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистон миллий маорифидаги ўзгаришлар. Тарих фан. номзоди... дисс.авторефарати, Т., 2009, Б.30.
9. Раджабов К. К. Истиқлолчилик ҳаракати в Ферганской долине: сущность и основные этапы развития (1918-1924 гг.) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1995, 32 с.
10. Раджабов К. К. Вооруженное движение в Туркестанском крае против советского режима (1918-1924 гг.). Автореф. дис. докт. ист. наук. –Ташкент, 2005, 64 с.
11. Расулов Б. Из истории мусульманских мактабов и медресе Узбекистана (конец XX – 20-годы XIX). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Андижан, 1996,

12. Салмонов А. Ўзбекистонда мусулмон диний муассаса ва ташкилотлар фаолияти тарихи (1917-1950 йиллар). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. -Т., 2008, 156 б.
13. Хайдаров М. Централизаторская политика Советской власти в Туркестане и ее последствия (1917-1924 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. –Тошкент, 1998, 28 с.

VI. Вактли матбуот

Журналар

1. Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000-2008.
2. Мовароуннахр мусулмонлари. 1992-1994.
3. Наука и просвещение. 1917-1922.
4. Наука и религия. 1978-1990.
5. Совет шарқ мусулмонлари. 1968-1990.
6. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991-2007.
7. Ўзбекистон тарихи. 2000-2008.

